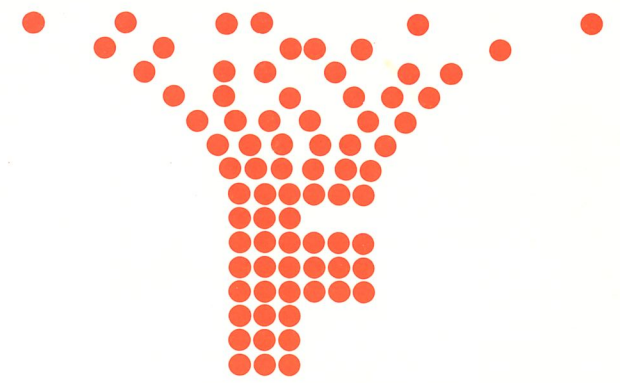

*Tijdschrift voor verleden en heden
van Oost Utrecht.
Tevens officieel orgaan van
de Stichting Museum Flehite en
de Oudheidkundige Vereniging Flehite.
23e jaargang nr. 1/2, mei 1993*

Flehite

Flehite

Inhoud

Toen ik nog jong was	1
<i>J.A. Brongers</i> Dissonanten in achttiende-eeuws Amersfoort	2
<i>M.J. van Lieburg</i> Het Sint Pieters Gasthuis te Amersfoort	6
<i>Mieke Gerritsen-Kloppenburg</i> Gastelingen te kijk	10
Levende Geschiedenis	18
Boekbesprekingen	19
Kroniek	21
<i>Op het omslag:</i> Interieur van de Mannenzaal van het St. Pieters- en Bloklandsgasthuis, ca. 1900.	

Redactie

drs. B. G. J. Elias, *hoofdredacteur*.
dr. J. A. Brongers, mevr. drs. J. de Cock-Buurman,
dr. J. Hovy, drs. R. M. Kemperink,
mevr. A. Krekel-Aalberse,
drs. P.C.B. Maarschalkerweerd.

Redactieadres,

abonnementen, advertenties
Museum Flehite, Breestraat 80,
3811 BL Amersfoort.
Telefoon: 033-619987

Abonnementen

Leden Oudheidk. Vereniging Flehite: gratis.
Abonnementen: f 25,-;
instellingen: f 35,- per jaar.
Gironr. 437683 t.n.v. administrateur
tijdschrift Flehite, Amersfoort.

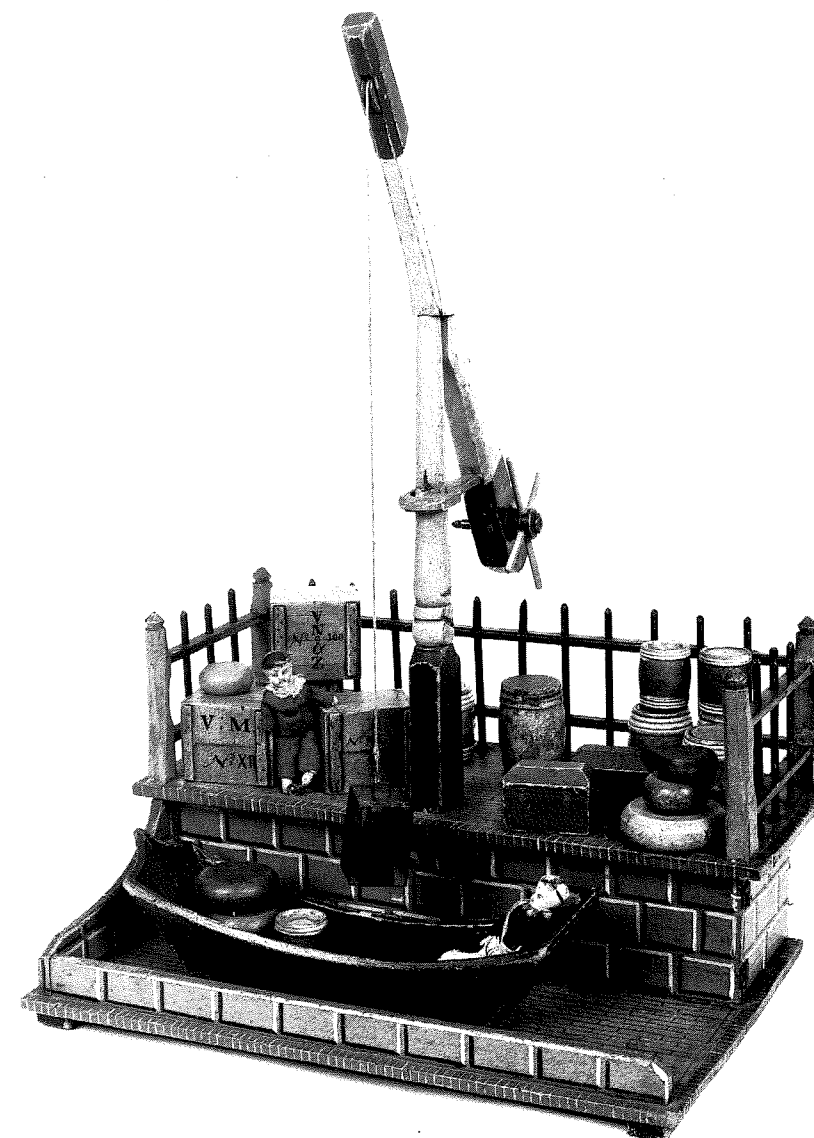
Museum Flehite

Westsingel 50, Amersfoort.
Telefoon: 033-619987.
Geopend 10-17 uur.
Zaterdag en zondag 14-17 uur.
Maandag gesloten.

Oudheidkundige Vereniging Flehite

Secretaris: mevr. A. Krekel-Aalberse
Van Hardenbroeklaan 19, 3831 CK Leusden
Lidmaatschap: f 35,-

ISSN 0165-960X

Speelgoed handelskade, begin 19de eeuw.

Toen ik nog jong was

Speelgoed, kleding, boeken en schoolartikelen uit onze kinderjaren

Museum Flehite gaat van 25 juni tot en met 29 augustus terug naar de kinderjaren van vóór 1960. De zomertentoonstelling wordt gewijd aan speelgoed, kleding, boeken en schoolartikelen. Flehite bezit op dit gebied interessante collecties die voor de gelegenheid zijn aangevuld met voorwerpen uit particulier bezit. Het boeiende is dat al die verzamelingen met elkaar in verband worden gebracht.

De oudste voorwerpen dateren uit de 18de eeuw, de meeste uit de 19de eeuw, maar ook zullen velen hun eigen kinderjaren herkennen. Verder wordt een goed overzicht geboden van kinderboeken die verschenen zijn van eind 18de eeuw tot ca. 1940. Zo zijn er een miniatuurnaaimachine en een gietijzeren treintje, gezelschapsspellen, gekleurde prenten, de bekende schoolplaten, leerboekjes en leesplankjes en houten schooltassen uit de 19de eeuw, een wit zomerjasje en een matrozenpakje van begin deze eeuw.

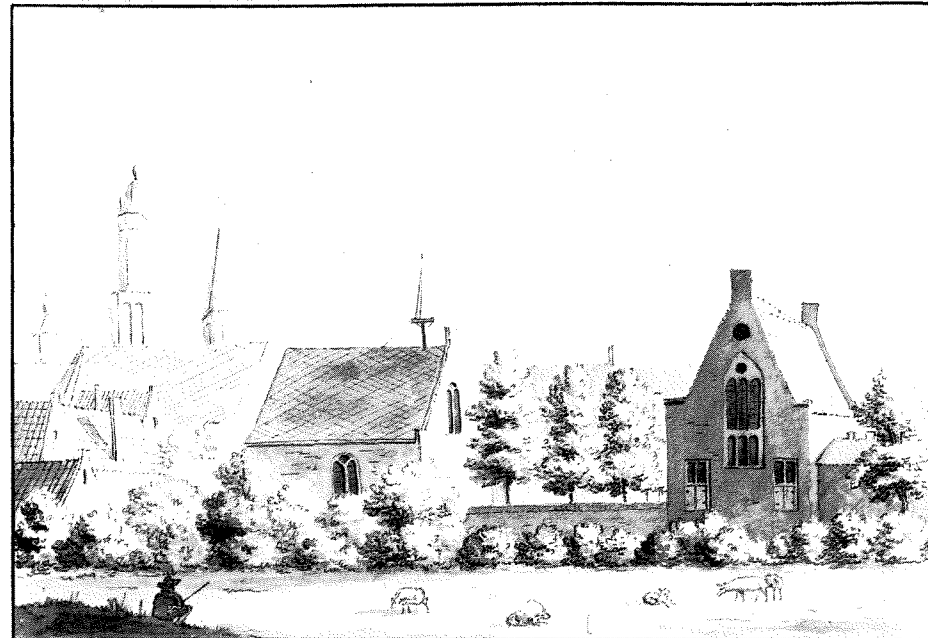
Uiteraard is er ook bewegend speelgoed, zoals een wondertrommel (die draaiend bewegende figuren laat zien). Bovendien hebben de medewerkers van Flehite elk hun favoriete kinderspeelgoed meegebracht.

Dissonanten in achttiende-eeuws Amersfoort

J.A. Brongers

In de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag bevindt zich een, door W.P.C. Knuttel in een aantal boekdelen gecatalogiseerde, pamflettenverzameling. De hierin beschreven pamfletten zijn verschenen tussen 1486 en 1853. Pamfletten zijn kleine boekjes of losse velletjes waarin de auteur melding maakt van zaken die hem niet of wel zinnen. Zij beschrijven zo op zeer persoonlijke wijze eigentijdse toestanden en personen. Hun functie is in zekere zin overgenomen door het ingezonden stuk in de krant. De meeste steden hebben echter laat een krant gekregen; Amersfoort pas rond het midden van de vorige eeuw. Reden waarom de catalogus omstreeks die tijd eindigt. Voor de historicus kunnen pamfletten, soms voor de *petite histoire*, een waardevolle bron zijn uit het courantloze tijdperk. Onder nummer 17816 is een pamflet opgenomen met de titel: *Remarques op een gedeelte der drie predikatiën van de heeren Rees, Kolff, en Bagaine, Gedaan binnen Amersfoort, op den 12den van Sprokkelmaand Anno 1747*. Het stuk is gedateerd op de 20ste van de Lente-maand en ondertekend door *De Secretaris van het Musyk Colegie*. Het gaat dus over een op zondag 12 februari 1747 gehouden stel preken die aanleiding hebben gegeven tot het schrijven van een pamflet dat op maandag 20 maart 1747 gereed kwam. Het Gemeente Archief van Amersfoort, waar dit pamflet niet aanwezig is, bezit het thans in fotocopie.

Het boek van onze onvolprezen stads-historicus Van Bommel uit 1760 leert ons dat Wilhelmus van Rees hier tussen 1743 en 1748 stond; Johannes Henricus Bachiene preekte hier tussen 1744 en 1752 en Lambertus Kolf was hier vanaf 1746. Hij overleed, nog steeds in functie, in 1779. De drie dominees hebben als gemeenschappelijk kenmerk dat ze nog niet lang in de stad waren toen de oorzaak van het pamflet speelde. De naam van de secretaris van het Muziekcollege is helaas (nog) onbekend. Hij was zeer boos; zijn stijl is zo woest dat lezing van

L.P. Serrurier, *Het terrein van de Poth met rechts het Pesthuis en links de St. Rochuskapel in ca. 1730. Rijksarchief Utrecht.*

het pamflet niet altijd gemakkelijk is. Daarbij verwijst hij soms naar toestanden die voor de toenmalige lezer volstrekt duidelijk waren, maar niet altijd voor ons. De woede-opwekkende preken, waar de secretaris op reageerde, zijn ons via de notulen van een in het volgende te behandelen Kerkeraadsvergadering slechts ten dele overgeleverd. Wat was er gebeurd? Reynders heeft er al over geschreven in een bijlage van het jaarverslag van Flehite over 1899. Het ging om een feest voor de kinderen van burgemeester Dirk Loogen op 6 februari 1747 met jongelui van beiderlei kunne. We weten dit omdat de predikanten zich in de Kerkeraadsvergadering van 20 februari moesten verantwoorden voor de inhoud van hun preken omdat de regeerders der stad binnen driemaal 24 uur schriftelijke excuses van de predikanten eisten. De leden van de Kerkeraad zouden allen persoonlijk informatie over het gebeurde inwinnen om tot een oordeel te komen.

Op 3 maart kwam de Kerkeraad weer bijeen om, voor de dominees, een antwoord aan de stadsbestuurders te formuleren. De predikanten betuigden daarin hun onderworpenheid aan de ordonnantiën der 'Hoge Overheid'; onder andere was het bij plakaat van 13 mei 1674 verboden om zich over te geven aan wulpheden als dansen. Onze

eigen Magistraat had het in oktober 1746 nog weer eens verboden! De predikanten herhalen in het kort de gang van de argumentatie in hun preken. Het gezelschap bestond uit fatsoenlijke, meest ongetrouwde jonge heren en dames. Zij waren aanwezig 'sonder aansien van Religie', in een godshuis en wel het pesthuis. De danserijen hadden de gehele nacht tot aan de morgen geduurd en dat alles in een tijd dat Gods slaande hand weer op onze stad begon te drukken. Zij zinspeelden hier op Oran-gistische volksbewegingen naar aanleiding van een Franse aanval op onze streken.

De regeerders der stad lieten zich niet overtuigen en zij schreven op 13 maart dat ze nog steeds verstoord waren over de wijze waarop de dominees geoordeeld hadden over een vriendelijke en vrolijke bijeenkomst van jongens en meisjes. Zij wezen erop dat de kerkorde hen verbood om zich te bemoeien met zaken die de openbare orde en politie betroffen en dat ze zich op de kansel niet beledigend mochten uitlaten over personen. Zij droegen de Kerkeraad op er voor te zorgen dat het niet weer gebeurde, want anders! Een en ander sleept in de Kerkeraad nog door tot 5 mei 1747.

Welke rol speelde het Muziekcollege hierbij? Ongeveer tien jaar werden er al in het Pesthuis op het terrein van de

Poth concerten gegeven. Het Pesthuis was als zodanig in onbruik geraakt, de laatste pestgevallen hadden zich in 1666 voorgedaan. Van der Leeuw zegt in zijn boekje over de Poth (p. 104) dat de regenten op 27 november 1738 besloten de - overigens door 'vogtigheyd en motte' bedorven - inventaris te schenken aan het Stadskinderhuis; het Pesthuis kwam nu vrij voor andere doeleinden. De secretaris van het Muziekcollege meldt ons dat er in het winterseizoen wekelijks iedere maandagavond werd gemusiceerd, 's zomers was er iedere maand een bijeenkomst. Het is waarschijnlijk dat het pamflet in de maandag-bijeenkomst van 20 maart door de leden werd goedgekeurd.

Nu impliceert de term 'colegie' in Musyk Colegie dat het hier om een mannengezelschap ging. College is in die tijd een gewoon woord voor wat we nu sociëteit noemen. Het gezelschap, een muzieksociëteit, bestond, zo zegt de secretaris, uit heren van de regering en andere fatsoenlijke lieden; ook dit wijst op een mannenclub.

Dit alles had het ongenoegen van de dominees opgewekt. Het was ten hemel schreiend dat er nota bene in een Pesthuis door regeerders allerlei gruwelen gepleegd waren als 'dertelheeden en dansen tot in de vroege morgen'. Er werd een vergelijking getrokken tussen de heren die in de bewuste muziekzaal waren en de mannen van Sodom.

De secretaris gaat verder: als er nu nog enig 'exempel' in onze stad te vinden was uit de tijd van 1730, dan hadden de predikanten misschien nog recht van spreken gehad. De secretaris -schrijvend: 'ik schrikke aan die tyd te gedenken'- zinspeelt hier op de grote sodomieten (=homofielen) vervolgingen in 1730 met name in de stad Utrecht. Homofielen werden naar aanleiding hiervan in die tijd Utrechters genoemd.

Maar er was meer in de preken. Het zat de dominees niet lekker dat de 'vuyle godloosheden' gepleegd waren in het Pesthuis. Hier immers werden de door Gods hand met de pest geslagenen ver-

pleegd. Van hier zou niets goeds kunnen uitgaan; een andere pest zou zich kunnen verspreiden.

De secretaris: hoe haalde een schurftige en pedante jongeling, die pas in de wereld komt kijken, die zijn studie (zo hij er enige gedaan heeft) gratis heeft gedaan en die zo vriendelijk anderhalf jaar geleden door de Magistraat is ontvangen, het in zijn hoofd om zijn wel-doeners zo voor het hoofd te stoten. Hoe haalde deze 'welsprekende snaak' het zich in het hoofd om zich gelijk te stellen met de Profeten. Is er enige overeenkomst tussen de zonden van deze gehekeld lieden (die hun ledematen en voeten op de maat van de muziek, tot hun vreugde en oefening van hun lichaam, hebben bewogen) en de lieden van Sodom?

Er is kennelijk nog een derde thema aangeroerd. De secretaris schrijft: heeft ooit onze Heiland, de Here Jesus Christus, zich zo schamper uitgelaten over de Joden of Farizeeërs als deze helden? Hun Godloosheid zou zeer moeilijk te bewijzen zijn. Grote God welke tijden, welke zeden beleven wij? Uit deze sterk verkorte versie van een tirade van 23 pagina's is het duidelijk dat de voornaamste in de preken aange-roerde thema's bestrijding van homofilie en uiting van antisemitisme inhielden. Het is duidelijk dat we, ondanks duidelijke verschillen in de verhalen, te maken hebben met dezelfde zaak. Ieder van de deelnemers aan het twistgeschrift legt het voor hem gunstige accent, waardoor het lijkt of de documenten elkaar soms tegenspreken. Dat is een algemeen euvel bij *petite histoire*; in wezen gaat het hier om een ordinaire ruzie met verschillende kanten; uiteindelijk gaat het om ieders prestige.

De dominees noemen de kinderen en zeggen in hun preek slechts te wijzen op de ordonnantiën van de overheid zelf. De overheid noemt de kinderen en wijst op de openbare orde en belediging. In het op 20 maart verschenen pamflet liggen de accenten weer wat anders: het is een gewone muziekkuitvoering uit een

jarenlang bestaande reeks, Sodom en een aanval op de Joden.

Op dit laatste, in de brief van de Kerkeraad aan de stadsregering ongetwijfeld verpakt in 'sonder aansien van Religie', wil ik nu wat nader ingaan. Daartoe vestigen we de aandacht op een bijzonder document betreffende het Muziekcollege.

Boven de voordeur van Muurhuizen 199 bevindt zich een hardstenen plaat met het inschrift *Musiecqzaal* in vergulde letters. Volgens de Blaffert is in 1755 de tabaksspinner Abraham Italiaender eigenaar. Waar deze woonde weten we niet, het is mogelijk dat dat in een buurhuis was; hij bezat er daar in totaal drie. De toenmalige bezitsverhoudingen ter plaatse zijn niet geheel duidelijk en vereisen nader, met name bouwhistorisch onderzoek.

Na de dood van Italiaender kochten in 1776 Arnoldus Bor, Benjamin Cohen en Helmich van Deuverden het huis als gemachtigden van de participanten van het, kennelijk al bestaande, Muziekcollege. Het pand werd verbouwd en voorzien van een concertzaal. In de hierop betrekking hebbende stukken noemen zij zich leden van het 'woensdagse muziekcollege'. De maandag was kennelijk vervangen door de woensdag; ik kan niet aannemen dat er op dat moment twee muzieksociëteiten in de stad waren. De functie Muziekzaal bleef het pand houden tot 1801. In dat jaar werd het pand verkocht door het enig overgebleven lid, Jan van Gulik, aan Franciscus Josephus van Lilaar en elf andere heren. Welke functie deze twaalf aan het gebouw gaven is onbekend. In 1822 ging het pand aan de Muurhuizen over naar de Gereformeerde (=Hervormde) Gemeente, die het voor de Armvoogdij bestemde.

In het huis bevindt zich een grote zaal, nu in gebruik als zitkamer. Hierin is een schoorsteenmantel met daarop gestucte muziekinstrumenten. Nu het bijzondere document: boven de deur van deze zaal is een schild, gedateerd MDCCLXXVI (1776), met de namen van de 'Stighers

van het Musiecq Collegie'. Hun namen, letterlijk van de muur overgenomen, zijn:

ARN: BOR
BENI: COHEN
MATTH: OUDENDOELN
HELM: VAN DEUVERDEN
Jr.W.F.v.d. MERWEDE V: MUYLWYK
IUST: HOOFT van HUYSDUYNEN
FR: I: VAN LIELAAR
EPHR: ITALIAENDER
EZECH: COHEN
Dr.IAC. HOOFT van HUYSDUYNEN
B: IAC: HYMAN
HART: IAC COWALLE
NIC: HEND: PRIEM
ABR: COHEN
SAM: DAY: LEVI
ADR: BOELHOUWER
GYSB: GERR: METHORST
MEYER: IAC: HYMAN
WILL: SMIT

Zonder dieper gaand archiefonderzoek is het niet mogelijk om alle hier genoemde personen precies te identificeren. De reeds genoemde en gepubliceerde Blaffert van het huisgeld uit 1755, waarin informatie tot ca. 1805 is verwerkt, is een goed hulpmiddel om een idee van de sociale bovenlaag, voor zover weerspiegeld in het huizenbezit, van de stad te krijgen. Hieruit leren we dat de meeste namen toebehoorden aan in die tijd, bekende, min of meer gefortuneerde Amersfoortse families. Zo was Arnoldus Bor een zijdereder; Benjamin Cohen (1726-1800) is de bekende koopman in tabak en bankier; Mattheus Oudendoelen lijkt tot een brouwers- en bakkersfamilie te behoren; Helmich van Deuverden heeft mogelijk een relatie met de chirurgijn Jan van Deuverden; Just[in]us en dr. Jacobus Hooft van Huysduynen behoren tot een familie die een tabaksspinnerij bezat en mogelijk de Bank van Lening beheerde; Franciscus Josephus van Lielaar komt uit een familie met een uitgebreid huizenbezit in de stad; Ephraim Italiaender is een zoon van de tabaksspinner Abraham Italiaender, de vorige eigenaar

De Musiecqzaal gezien vanaf het Havik. Ets door H. von Rupprecht.

van het huis; Ezechiël en Abraham Cohen zijn zoons van de genoemde Benjamin Cohen; Nicolaas Hendrik Priem is mogelijk verwant met Jan Priem, die exploitateur (rentenier) wordt genoemd; Adriaan Boelhouwer is de eigenaar van de zeepziederij De Drie Ringen en tenslotte is Gysbert Gerrit Methorst notaris en lid van een schepenen- en procureursfamilie met een uitgebreid huizenbezit in de stad. Over de mede-stichters Jonkheer W.F.v.d. Merwede v Muylwyk / B. Jacob Hymans / Hart[mut] Jacob Cowalle / Samuel David Levi (de Y moet toch wel een V zijn) / Meyer Jacob Hymans en Willem Smit valt zonder echt archiefonderzoek niets nader te vermelden. De lijst van stichters overziend zien we drie Cohens actief met twee leden van de familie Hymans, een Levi en een lid van de familie Italiaender. Van de 19 oprichters zijn of lijken er zeven, op grond van hun namen en voornamen Joden. Er is hier dus sprake van, in die tijd zeker niet algemeen voorkomende, samenwerking tussen Joden en niet-Joden.

We weten van de leden van het in het Pesthuis bijeenkomende Muziekcollege niets. Op grond van de naamscontinuïteit, de in het besproken pamflet gewraakte antisemitische uitingen door

de dominees en de besproken lijst van stichters van het college in hun nieuwe behuizing, mogen we aannemen dat de Joodse component in het Pesthuis even belangrijk was als in de Muurhuizen. Wel zullen het andere personen zijn geweest, Benjamin Cohen bv. was in 1737 pas elf jaar. Op 52-jarige leeftijd nam hij in 1776 deel aan het herstitichten, kopen en inrichten van een 'moderne' muziekzaal. Ondanks het feit dat hij, Orangist, in 1785 Amersfoort verliet en in Amsterdam ging wonen, lijkt het dat hij de muziekzaal flink bleef steunen en er een rol van betekenis in bleef spelen. Pas na zijn dood te Amsterdam in 1800 dorst of kon men het pand verkopen. Zo zien we hoe twee ongewone en ongepubliceerde documenten, samengebracht met bekend materiaal, ons vluchtig laten doordringen in rond een halve eeuw achttiende-eeuwse Amersfoortse muziekgeschiedenis en *petite histoire*. Nader archiefonderzoek, met name in dat van het Hofje de Poth, zal ons zeker bijvoorbeeld de naam van de secretaris, de schrijver van het pamflet onthullen.

Hartelijk dank ik mevrouw M.T. Binkhorst-Holterman, die mij toestond de hier gepubliceerde, zich op de wand van haar zitkamer bevindende, lijst van

stichters over te schrijven, en mevrouw L. van Hoorn-Koster, die mij royaal deed delen in haar kennis van de bewoningsgeschiedenis van de huizen in de Amersfoortse binnenstad.

Literatuur

Blaffert van het Huisgeld uit de Resolutieboeken [sic] berustende ten Gemeente-Archief van Amersfoort A.D. MDCCLV, S.W. Melchior, Amersfoort.

P. Broekema en A. le Coultre, Het huis Pratenburg, *Flehite* 15 (1983) 50-59. Op p. 58 wordt het naamschild van de stichters van het Muziekcollege genoemd; van beide hier opgegeven namen is er echter één onjuist overgenomen, de ander is in werkelijkheid niet op het schild vermeld.

W.J. van Hoorn, Vier eeuwen Breestraat bij de Ketelaarsbrug; Een bijdrage tot de geschiedenis der panden van Museum Flehite, *Flehite* 16 (1984) 1-17. Op p. 11 staat dat Benjamin Cohen te Amersfoort geboren is op 10 februari 1726.

W.J. van Hoorn, *Een hofstede genaamd Randenbroek*, Amersfoort 1991. In verband met de koop van Randenbroek door Theodorus Joannes van Lilaar in 1822 (p. 97-98) het volgende. In de bestaande literatuur - niet in het hier geciteerde boek - worden de Muziekzaal-Lilaar en de Randenbroek-Lilaar (mede door het voor beiden belangrijke jaartal 1822) dooreen gehaald; de tweede is echter de zoon van de eerste.

W.P.C. Knuttel, *Catalogus van de pamfletten verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*, Den Haag 1889-1916.

J. van der Leeuw, *Het gesticht De Armen de Poth te Amersfoort*, Amersfoort 1898.

P.C. Molhuysen en P.J. Blok, *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, Leiden 1911-1937, VI 322 (=Cohen). Voor de geboortedatum van Benjamin Cohen zie echter: Van Hoorn, 1984; een geheel nieuwe biografie-Cohen zou zeer op zijn plaats zijn.

H.J. Reynders, Bijlage I [geheel over deze affaire], *Verslag van de werkzaamheden der oudheidkundige vereeniging Fléhité* 1899, 44-49.

Het schuldig landschap

Armando en Kamp Amersfoort

Tussen 1941 en 1945 verbleven ruim 35000 personen voor korte of langere tijd in Kamp Amersfoort. Velen konden daar hun straf uitzitten, maar anderen werden op transport gesteld naar kampen elders of vonden in of buiten het kamp de dood. De Amersfoortse bevolking mocht niet bij het kamp komen, maar had toch wel enigszins een idee wat er gebeurde.

Toen de oorlog uitbrak was Armando 10 jaar. Deze periode zou een sterk stempel drukken op zijn latere artistieke werk. In zijn tekeningen, litho's en schilderijen vinden wij veel variaties op wat Armando *het schuldig landschap* noemt. Hij bedoelt daarmee dat op het eerste gezicht vredige landschappen getuige zijn geweest van trieste gebeurtenissen, bijvoorbeeld in de kampen. Zo'n schuldig landschap was ook de omgeving van Kamp Amersfoort, waar Armando in zijn jongensjaren woonde. De indrukken die hij toen opdeed heeft hij ook weergegeven in zijn boek *De straat en het struikgewas*.

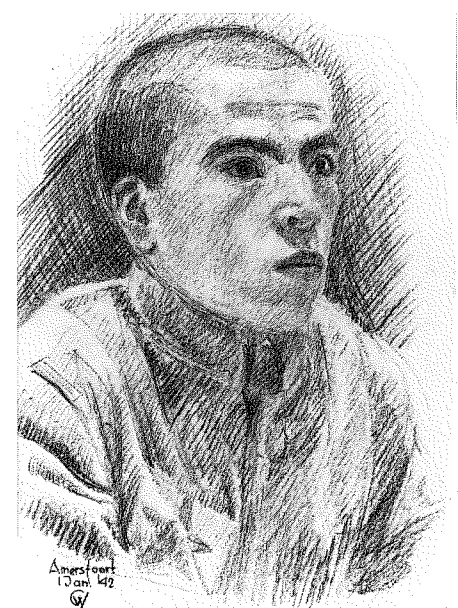
De tentoonstelling bestaat uit drie delen: - schilderijen en tekeningen van Armando rond het thema *het schuldig landschap*; - citaten uit *De straat en het struikgewas* en daarbij passende foto's die samen een indruk geven van de situatie in Amersfoort vóór en tijdens de oorlog; - een beeld van het leven in Kamp Amersfoort: een maquette van de barakken, foto's, tekeningen en brieven van gevangenen, kleding en andere originele voorwerpen.

Hierbij is een aantal tekeningen van Jacques Kopinsky (geb. 1924), die hij na de oorlog van het kamp maakte. Ze maken deel uit van een groep van ruim veertig tekeningen, die het museum van hem in bruikleen kreeg.

Ook zijn portretten geëxposeerd gemaakt door G. de Wilde (geb. 1900) in de periode eind 1941 - begin 1942. Heel aangrijpend zijn de portretten van

de Russische krijgsgevangenen, die voorjaar 1942 vermoord werden. Achttien van deze tekeningen werden onlangs door de maker aan het museum geschonken.

Museum Flehite, tot en met 1 augustus 1993.

Portret van een Russische krijgsgevangene.

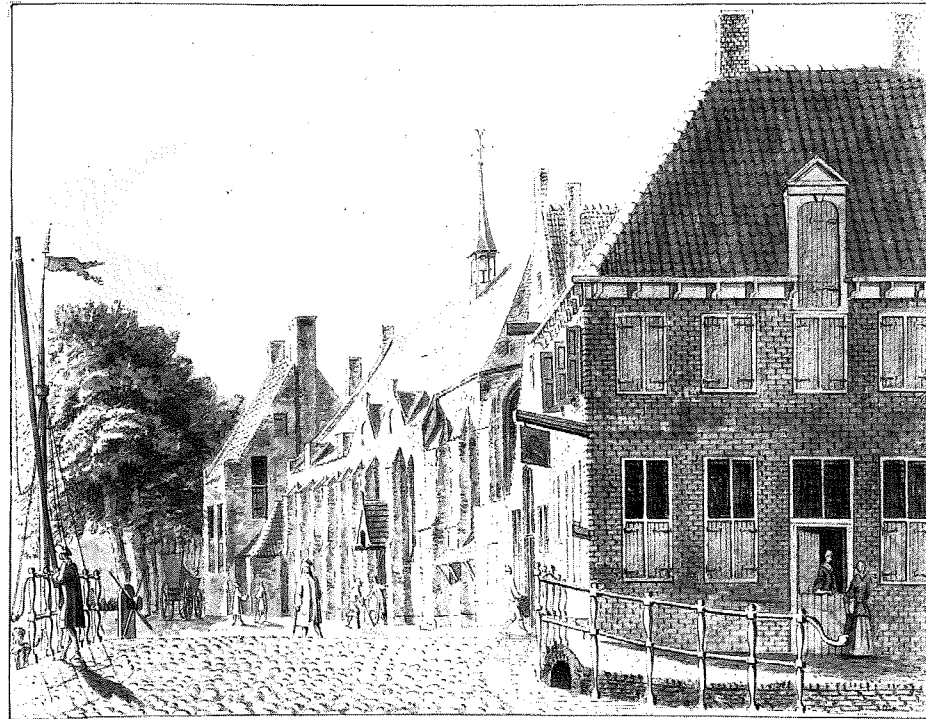
'Men sal daer innemen arme zieke lude die bedde vast ligghen'

Het Sint Pieters Gasthuis te Amersfoort als exponent van middeleeuwse ziekenzorg¹⁾

Prof.dr. M.J. van Lieburg

Er wordt ongetwijfeld een krachtig beroep op het verbeeldings- en inlevingsvermogen van de lezer gedaan wanneer ik vraag om met mij in gedachten terug te gaan naar het middeleeuwse Amersfoort. We staan in het hartje van de stad, in de schaduw van de Sint Joriskerk. Opmerkelijke toeschouwers als we zijn, begrijpen we uit de bijeengeveegde buksboombladeren en de glimp die we opvangen van een houten ezel zoals die in palmprocessies wordt meegevoerd, dat het de week vóór Pasen is. Het is, om precies te zijn, woensdag 2 april 1393. Voor de keuze geplaatst om de stedelijke bedrijvigheid van nabij te leren kennen door een excursie naar het Spui, waar men volop bezig is met de aanleg van een tweede stadsommuring, óf nader kennis te maken met de magistraat en andere notabelen van de stad, kiezen we voor het laatste.

Het blijkt een gelukkige keuze te zijn. Juist deze dag zijn burgemeesters, schepenen en 'gemene Raidt' namelijk bijeen om de lang slepende kwestie van het Nieuwe Gasthuis zo mogelijk definitief te regelen. Eenmaal binnengelaten in de vergaderzaal luisteren we geboeid naar wat de juridische erkenning van dit Nieuwe Gasthuis aan het Spui blijkt te zijn.²⁾ Gesproken wordt over 'een minlic lieflic werck' dat in het onderhavige Gasthuis wordt verricht, er wordt gewezen op de 'grote noit [die er is] in onser stat van Amersfoirt [vanwege] die gemeene armer lude will die dair elendich en arm lign en groten hunger en comer hebn en nyment en hebn die dair toe siet', en we horen de plechtige verklaring van het stadsbestuur dat het zich volledig wil inzetten om 'dat gasthuys outair en renten dair toe behoerende te bescuden en te bescermen in allen manieren sonder argelist gelikerwys dat wy onse ander burger goeden bescudden en bescermen'. Navraag zou ons geleerd hebben dat het bedoelde 'outair' reeds twee jaar tevoren - op 10 oktober 1391 - door 'Lysbet Jacob Nenninx wyf en Steven Wouter Louwen soen' was

Abraham de Haen (1707-1748). Het St. Pietersgasthuis (1728).

gesticht, maar dat in afwachting van de plaatsing van dit altaar in het Gasthuis en van de definitieve inrichting van de kapel het mislezen voorlopig in de Sint Joriskerk had plaatsgevonden. Nu het stadsbestuur het Gasthuis officieel had erkend en het altaar in gebruik kon worden genomen, zou ook de bediening van deze aan Sint Pieter gewijde vicarie definitief worden geregeld. Een dag later, op 3 april 1393, werd de vereiste bevestigingsoorkonde door de Utrechtse bisschop Florens van Wevelinchoven inderdaad ondertekend.³⁾ Bij kennismaking met de desbetreffende vicaris van het Sint Pieters Gasthuis, die ons in de oorkonde van 2 april 1393 wordt voorgesteld als een 'eersamen weerliken priester die den armen elendigen menschen ... een onderstant en troester wesen sell [voor] die bedvast sieck syn ofte cruepel lam of blind syn', blijken we de spin in het fijngesponnen web van het religieuze leven in het toenmalige Amersfoort te hebben geïdentificeerd. In deze Willem Hendriksen, Amersfoorter van geboorte, die eerst als rector aan de Latijnse School en vervolgens als pastoor aan de Sint Joriskerk verbonden was, hebben we de lokale inspirator gevonden van een beweging, die binnen de stadswallen van Amersfoort reeds langer de gemoederen van velen bezig hield: de beweging namelijk

van de Moderne Devotie. Deze binnenkerkelijke hervormingsbeweging, die een religieus réveil verlangde en ascese en toewijding zonder bindende geloften predikte, was rond 1380 door Geert Grote zelf binnen Amersfoort op gang gebracht. De vorming van een leefgemeenschap van Zusters des Gemenen Levens had weldra zijn beslag gekregen in het Sint Agnietenklooster, waar - wie anders - onze Willem Hendriksen rector werd.

De vorming van de Broederschap had in Amersfoort echter meer voeten in de aarde: het jaar 1395 was hier van doorslaggevende betekenis, toen een viermanschap naar het Deventer Fraterhuis onder leiding van Florens Radewijns werd gestuurd om de consolidering van de Amersfoortse Broederschap te regelen. Bij dit viertal treffen we Steven Louwen, de eerder genoemde stichter van het altaar van het Sint Pieters Gasthuis, en zijn stadgenoot Rutger van den Doem, een man die - ook materieel - mede aan de basis van het Nieuwe Gasthuis aan het Spui had gestaan. Beiden behoorden tot de rijke bovenlaag van de Amersfoortse burgerij, die terug te vinden was in alle bestuurlijke instanties van de stad en die gedurende de jaren dat de stad de ene na de andere transitie deed ter financiering van de stadsuitleg, tussen de oude en nieuwe

stadswal haar bezit aan huizen en grond aanmerkelijk uitbreiden. Uit dit bezit werd door de eigenaren vervolgens met gulle hand geschonken aan religieuze doelen: tot verzekering van de eigen zielrust en verwerving van het eigen zieheil, alsmede alle bijkomende motieven van minder verheven aard. Het plekje grond aan het Spui was er het meest directe bewijs van, niet alleen door de inrichting van de kapel en enkele omringende panden tot Sint Pieters Gasthuis, maar ook door de inrichting van een Fraterhuis voor de Broeders des Gemeenen Levens pal aan de noordzijde van dit Nieuwe Gasthuis. Hier concentreerden zich aan het einde van de 14de eeuw de uitingen van een nieuwe spiritualiteit en vroomheid, die handen en voeten kreeg in het Gasthuiswerk dat zich na de formalisering van deze fundatie tijdens die bewuste begin dagen van april 1393 volop kon ontplooiën.

Wie bekend is met de, helaas nog uiterst fragmentarisch beschreven geschiedenis van het middeleeuwse ziekenhuiswezen in de Noordelijke Nederlanden,⁴⁾ constateert gemakkelijk dat het huizencomplex dat eind 14de eeuw aan het Amersfoortse Spui voor de opvang en verzorging van arme zieken werd bestemd, althans wat het uiterlijk vertoon betreft, zeker niet tot de meest imposante expressies van de christelijke caritas in de Lage Landen mag worden gerekend. Gemakkelijk is die onderlinge vergelijking van Noord-Nederlandse steden overigens niet. De organisatorische kaders, de sociaal-economische condities, de overige infrastructuur voor sociale en medische zorg en de juridische verhoudingen die door de oprichters waren vastgelegd, verschillen op zoveel punten, dat vergelijking een hachelijke onderneming blijft. Zelfs een uitspraak over de verhouding tussen de objectieve gegevens betreffende de oprichtingsjaren van de Noord-Nederlandse gasthuizen, waarbij Amersfoort overigens als 'laat' zou worden gerubri-

ceerd in vergelijking met de gasthuizen in bijvoorbeeld Arnhem, Delft en Leiden die al in het midden van de 13de eeuw tot stand kwamen, blijft vatbaar voor discussie. Een dergelijke uitspraak gaat bijvoorbeeld voorbij aan het feit dat Amersfoort in het Gasthuis van de Heilige Geestbroeders, hier beter bekend als de Pothbroeders, reeds in het bezit was van een andere charitatieve fundatie en laat de organisatie van de ziekenzorg binnen het netwerk van particuliere zorg buiten beschouwing. Het feit dat het Amsterdamse Sint Pieters Gasthuis, de voorloper van het Binnengasthuis, dat zo'n dominante plaats in de Nederlandse ziekenhuisgeschiedenis heeft ingenomen, uit dezelfde jaren stamt als zijn Amersfoortse zusterinstelling, geeft het duidelijke bewijs dat geschiedkundige beschouwing meer behoeft dan het louter vergelijken van jaartallen.

Kennisneming van de stichtingsmotieven die voor de verschillende Noord-Nederlandse gasthuizen worden aangegeven roept bovendien de vraag op hoeveel gewicht er bij dat alles aan de christelijke caritas mag worden toegekend. Zeker, de zielrust en het zieheil van de stichters waren zwaarwegende motieven. De magistraat van Amersfoort bracht dit motief bij de herformulering van de stichtingsoorkonde van het Sint Pieters Gasthuis in 1404 helder onder woorden: '... want wy borghermeijsters, scepene en de ghemeene raet voerghe-noemt kenden dat dat leste oerdel ons heren Jhesu Christi mitten werken der ontfermherticheit sal gesloten werden opdat wy dan ende onse stat deelachtich werden moeghen der goeder werken die in den Gasthuse werden gedaen'. Maar dit spirituele motief stond niet alleen: gasthuizen waren immers tevens politieke instrumenten die vooral in tijden van economische malaise en crisis werden ingezet om de dynamiek van het sociale leven onder controle te houden. De stichting van gasthuizen diende niet alleen het eeuwig belang van de stichters, maar ook hun tijdelijk belang: het

verzekerde hun sociale veiligheid, welk motief de stedelijke overheid, die toch uit diezelfde gezeten burgerij was samengesteld, maar al te graag ondersteunde. Dat het beheer van een gasthuis, in het bijzonder de relatie met de gang van zaken in de kapel en rond de vicarie die dit meestal impliceerde, tevens een goede ingang bood tot regulatie van de verhoudingen met de plaatselijke en bovenplaatselijke geestelijkheid, kon in dit kader uiteraard niet anders dan als winst worden aangemerkt.

Dat alles geldt des te sterker wanneer de stichting van het Sint Pieters Gasthuis te Amersfoort in verband wordt gebracht met de opkomst van het hospitaalwezen in de West-Europese cultuur.⁵⁾ Wij kunnen hier slechts om die ontwikkeling trefwoordsgewijs aan geven: de verspreiding van de xenodochia (onderkomen voor reizigers) in het gekerstende avondland, de vestiging van hospitalen door de verschillende kloosterorden, de totstandkoming van gasthuizen in de schaduw van de dom- en kapittelkerken op initiatief van het episcopaat of de plaatselijke geestelijkheid, en de bouw van veelal indrukwekkende hospitalen in opdracht van wereldlijke machthebbers en adel. Deze ontwikkeling heeft in Frankrijk in haar volle breedte en met de achterlating van de meest illustere voorbeelden haar sporen getrokken: of het nu gaat om de xenodochia van Arles of Lyon, het imposante hospitaal bij de Benedictijnse kloostergemeenschap van Cluny, de episcopale hospitalen bij de kathedralen in Chartres of Reims, of de adellijke stichtingen zoals in het Hôpital Notre Dame te Tonnerre (dat juist een eeuw voor de Amersfoortse stichting werd opgericht) en het Hôtel Dieu te Beaune, dat een halve eeuw jonger is dan het Amersfoortse gasthuis. De rijkdom die laatstgenoemd hospitaal in architectuur en inrichting nog heden ten dage uitstraalt, getuigt van een overwegend ik-gerichte geesteshouding van zijn stichter Nicolas Rolin, die zich moeilijk laat vergelijken met de overwegend

altruïstische eenvoud, waarmee aan de caritas in het Amersfoortse gasthuis uitdrukking gegeven is. Wie de gasthuizen van Amersfoort en Beaune onderling wil vergelijken, houde in gedachten wat de gezaghebbende hospitaalhistoricus Dieter Jetter schreef over de franse tegenhanger van het Sint Pieters Gasthuis: 'Der Werbeeffekt des prunkvollen Renommierspitals ist mit Händen zu greifen. Nicht mehr den Armen sollte geholfen werden. Es galt vielmehr, dem Engel des Jüngsten Gerichts überwältigend darzutun, welch maßlosen Reichtum der erfolgreiche Kanzler zusammengetragen hatte und wie sehr er bereit war, alles um des Heils seiner Seele willen wegzuschleundern'.⁶⁾

Intussen had het Sint Pieters Gasthuis sinds zijn oprichting een reeks veelbewogen jaren doorgemaakt. De devote stemming die Geert Grote zijn volgelingen had gepredikt had niet kunnen verhinderen dat de gemoederen in het belendende Fraterhuis soms hoog waren opgelopen. De achtergronden en verwickelingen, die vooral verband hielden met de niet-reguliere status van de Broeders des Gemenen Levens, én met de persoonlijkheid van Willem Hendriksen, laat ik nu maar terzijde: wat genoteerd moet worden is het schisma dat zich in 1399 binnen het Fraterhuis voltrok, met als resultaat enerzijds een Franciscaner Orde naar de Derde Regel, die in 1405 onderdak vond in het nieuwgebouwde klooster Sint Andriesskamp en anderzijds een handjevol Fraters die aan het Spui de fakkel van de Moderne Devotie trachtten brandende te houden. Epidemieën, waaronder de pest-epidemie van 1397, en economische malaise hadden de behoefte aan liefdadigheid, zo men wil: aan liefdadigheid in combinatie met sociale controle, doen toenemen, aan welke groeiende behoefte althans ten dele kon worden voldaan door opname van enkele naastgelegen panden in het gasthuiscomplex. Tegen deze achtergrond, met name de onttrekking aan het stedelijk gezag van de Fraters die zich

onder leiding van Willem Hendriksen, nog altijd de vicaris van het Sint Pieters Gasthuis, onder de Derde Regel van Franciscus stelden, moet de afkondiging worden gezien van een nieuwe stichtingsoorkonde op 'des maendags na Sint Petersdach', zijnde 4 augustus 1404. Wat in deze akte direct opvalt is de wijziging van de doelgroep van het Sint Pieters Gasthuis. Waar in 1393 nog spraken werd over 'den armen elendigen menschen .. die bedvast sieck syn ofte cruepel, lam of blind syn', werden nu de 'kiindere ... die men vor vuer ende water wachten moet', 'razende lude' oftewel epileptici en 'melaetsche lude' oftewel leprozen, samen met proveniers of kostkopers, nadrukkelijk van opname uitgesloten, en werd de opname bepaald tot 'arme zieke lude, die bedde vast ligghen, die niet bidden en moeghen haer broet bi der straten noch wynnen'. Daarmee had een verdere differentiatie van de sociaal-medische zorg haar intrede in de Amersfoortse gasthuisge-

schiedenis gedaan. Voor zieke kinderen moest het algemeen vigerende systeem van verzorging door particulieren soelaas bieden; voor epileptici en andere ongeneeslijk geachte razenden zullen faciliteiten in de vorm van dolhuisjes en raashokken de nood hebben moeten lenigen, en voor de leprozen zouden de regenten zelf maatregelen nemen om een geschikte accommodatie te vinden. Dat laatste leidde in 1416 tot de opening van een melatenhuis, even buiten de Kamperbuitenpoort, waar ieder werd toegelaten die een medisch attest of vuilbrief kon tonen, waarin deskundigen de niet zozeer besmettelijk geachte als wel afzichtelijke en daarmee vooral emotioneel-infecterende ziekte werd vastgesteld. Wat bleef waren de chronische zieken; de acute zieken waren het voorwerp van zorg en behandeling van de vertegenwoordigers van het medische beroep geworden, of beter: van de medische beroepen die zich gaandeweg in Amersfoort vestigden.⁷⁾ Voor deze

dienaren van Asklepios en handlangers Sint Cosmas en Damiaan bood het Sint Pieters Gasthuis weinig of geen emplooi. Daar, aan het Spui, werd geleefd en gewerkt vanuit de ervaring en overtuiging dat ziekte en dood innige bondgenoten zijn en dat derhalve de zielszorg of cura animarum de verzorging van het toch vergankelijke vlees in betekenis verre overtrof. In de oorkonde van 1404 was niet voor niets bepaald dat men 'die zieken eerst [moest] laten biechten eer men si ontfanghe'. Voor vicaris Willem Hendriksen waren de ars moriendi, het sacrament van het Heilig Oliesel, en de Laatste Communie of het Viaticum dan ook belangrijke onderdelen van de taken die hij binnen het Sint Pieters Gasthuis te verrichten had. Nadat in de jaren 1531-1536 het complex van oude gebouwen door een compacte nieuwbouw, die qua architectuur en inrichting volledig accordeerde met hetgeen gedurende de 15de en 16de eeuw elders aan nieuwbouw in het gasthuiswezen was gerealiseerd, kwam het Sint Pieters Gasthuis gedurende de tweede helft van de 16de eeuw opnieuw in een maalstroom van veranderingen. De toelating van een kostkoper in 1553, ondanks de restrictie uit 1404, wat een signaal was van de economische malaise waarvoor financiële compensatie werd gezocht; de afkondiging van nieuwe ordonnantieën die de groeiende macht en invloed van de stedelijke overheid symboliseerden en verwoordden, en niet op de laatste plaats, de alteratie die de calvinisering sinds 1579 voor het maatschappelijke gebeuren met zich bracht: het zijn slechts enkele, hoewel niet de minst belangrijke elementen uit deze maalstroom van veranderingen.

Kleinschaligheid, soberheid en eenvoud nemen niet weg dat het Sint Pieters Gasthuis te Amersfoort een exponent van middeleeuwse gezondheidszorg mag worden genoemd. Als de stenen van dit monument in de Amersfoortse binnenstad, dat dankzij de goede en prijszwaardige zorg van opeenvolgende regen-

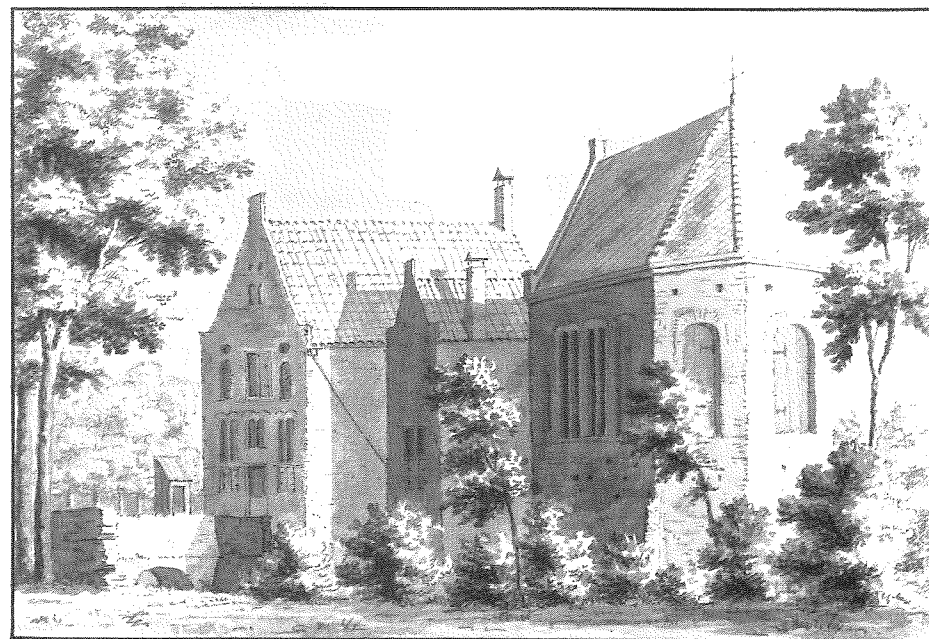
Interieur van het Hôtel-Dieu in Parijs. Houtsnede omstreeks 1500.

tencolleges voor onze tijd behouden is, als die stenen zouden kunnen spreken, dan zouden zij ons verhalen over een 'ontfermherticheit' en religieus beladen bewogenheid met het lot van zwakke en hulpbehoevende naasten, die ook elders zo kenmerkend was voor het middeleeuwse Christendom. Met die boodschap van oprechte bewogenheid met het levenslot én zieleheil van onze hulpbehoevende naaste, hier en nu, anno 1993, is het Sint Pieters Gasthuis te Amersfoort niet alleen een monument dat terugwijst naar wat zes eeuwen geleden aan het Spui tot stand werd gebracht, maar is het tevens een baken, een wegwijzer voor de toekomst van onze hopelijk ooit nog eens écht zorgzame samenleving.

Noten

1. Tekst van de lezing, gehouden tijdens de viering van het zeshonderdjarig bestaan van de Stichtingen St. Pieter en Blokland te Amersfoort op 2 april 1993.
2. Zie voor de algemene geschiedenis van het Gasthuis J. van der Leeuw, *De gecombineerde St. Pieters- en Bloklandsgasthuizen te Amersfoort. Een bijdrage tot de geschiedenis der liefdadige instellingen in ons Vaderland* (Amersfoort: A.H. Van Cleeff, 1894), een boekje dat vooral gezien moet worden als bijdrage tot de toen landelijke discussie over de eigendomsverhoudingen op het veld van overheids- en particuliere zorg, en het vervolg daarop van N. Donselaar, *Van Gasthuisbed tot Serviceflat. Zes eeuwen bejaardenzorg in het Gecombineerd St. Pieters- en Bloklands Gasthuis te Amersfoort* (Amersfoort: Reproka, [1986]. Zie ook A. Hallema, 'Geschiedenis

- van het ziekenhuiswezen. Woord en begrip Gasthuis in oude documenten', *Het Ziekenhuiswezen* 22 (1949) 147-152, die het Sint Pieters Gasthuis uitvoerig noemt. Buitengewoon waardevol zijn de bijdragen van C.A. van Kalveen, 'Problemen rond de oudste geschiedenis van het fraterhuis en van het Nieuwe Gasthuis te Amersfoort', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1981, 101-124 en 'het Lazarushuis buiten de Kamppoort te Amersfoort', *idem* 1983, 9-60.
3. Voor de oorspronkelijke acten en vroege geschiedenis van Amersfoort raadpleegde ik W.F.N. van Rootselaar, *Amersfoort van 777-1580* (Amersfoort 1878) en J. Hovy, *Amersfoort in prent* (Zaltbommel: Europese Bibliotheek, 1975).
4. Zie het overzicht en de bibliografie van J.A. Kosmann-Putto, 'Armen- en ziekenzorg in de Noordelijke Nederlanden', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 2 (Haarlem: Fibula-van Dishoeck), 254-267 en 546-547, en tevens G. Marechal, 'Armen- en ziekenzorg in de Zuidelijke Nederlanden', *idem* 268-280 en 547-548.
5. D. Jetter, *Grundzüge der Hospitalgeschichte* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1973) en *idem*, *Das europäische Hospital. Von der Spätantike bis 1800* (Keulen: DuMont Buchverlag, 1986).
6. Jetter, *Grundzüge der Hospitalgeschichte*, 17-18.
7. Vgl. W. Veltheer, 'Het chirurgijnsgilde van Amersfoort', *Tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen, wis- kunde en techniek* 2 (1979) 101-109 en M.J. van Lieburg, 'Over de stadsmedicus in de Noord-Nederlandse steden van de 16de eeuw. Een bijdrage tot de kennis van het medisch leven ten tijde van de Delftse stadsmedicus Pieter van Foreest (1521-1597)', in: H.L. Houtzager (red.), *Pieter van Foreest. Een Hollands medicus in de zestiende eeuw* (Amsterdam: Editions Rodopi, 1989) 41-72.

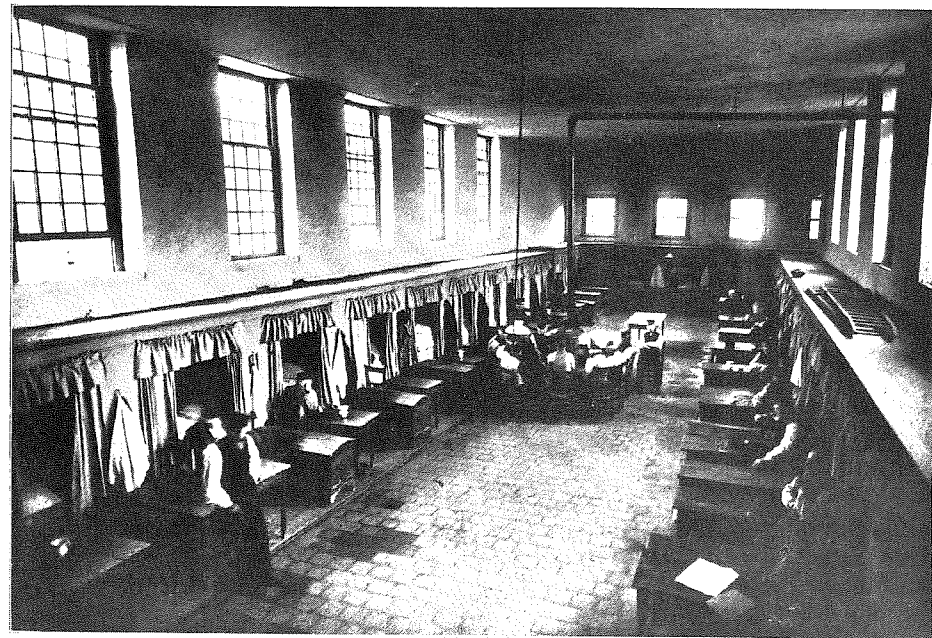
L.P. Serrurier, Het melatenhuis aan de Hogeweg omstreeks 1730. Rijksarchief Utrecht.

Gastelingen te kijk Op zoek naar het gasthuisleven van 1907

Mieke Gerritsen-Kloppenburger

Het zeshonderdjarig bestaan van het St. Pietersgasthuis was de aanleiding voor het Levende Geschiedenis-project 'Gastelingen te kijk'. Gastelingen 'herleven' in de oude Mannenzaal en nemen bezoekers mee terug in de tijd. Naar welke tijd? Gekozen is voor het jaar 1907. In dat jaar functioneerde het St. Pieters- en Bloklandsgasthuis nog volledig binnen zijn 16de eeuwse behuizing. Het was tevens het jaar waarin een aanvang werd gemaakt met de bouw van het nieuwe gasthuis en met de afbraak van een gedeelte van het oude. Dit jaar kondigt dus zowel het eind aan van eeuwenlange gastelingszorg, als het - voorzichtige - begin van een nieuwe aanpak van bejaardenzorg.

Hoe ziet het leven van de bewoners van het St. Pieters- en Bloklandsgasthuis er in 1907 uit? Er zijn veel vragen die om een antwoord vragen, zoals: wie zijn deze gastelingen en hoe kwamen zij in het gasthuis? Wat zijn de leefregels, wie stelde ze vast en wie zorgde ervoor dat ze nageleefd werden? Wat betekende het testament van de, in 1906 overleden regentes mevrouw J.M. Scheltus-Fenema voor hen? En natuurlijk, hoe reageerden de gastelingen op de aanstaande verhuizing naar een nieuw gasthuis? Deze vragen en nog vele andere zijn gesteld om het project Levende Geschiedenis in de Mannenzaal inhoud te kunnen geven. Waar is naar gezocht? Naar heel praktische zaken, met andere woorden naar het leven van alle dag. Een leven waarover weinig is opgeschreven, allerminst door de gastelingen zelf. De meesten van hen konden namelijk lezen noch schrijven. Hun verdiensten bestonden uit een leven van hard werken; sommigen van hen leefden - tijdelijk - van de bedeling en voor ieder van hen gold, dat ze geen oude dag-voorziening hadden en al helemaal geen 'appeltje voor de dorst'. Wat kun je over het leven van deze gastelingen aan de weet komen om hen te laten herleven in de oude Mannenzaal? Gelukkig is er af en toe wel óver hen geschreven.

Het interieur van de Mannenzaal, ca. 1900.

Om de hiervoor gestelde vragen te beantwoorden moet het jaar 1907 in een ruimer verband bekeken worden. Aanknopingspunten zijn vooral te vinden in de jaren ervoor en ook in de jaren erna.¹⁾ Het gasthuis functioneerde in 1907 al zo'n honderd jaar op vrijwel dezelfde wijze. Sinds de fusie van het St. Pietersgasthuis met het Bloklandsgasthuis in 1804 zijn de reglementen namelijk slechts een paar keer, en dan nog nauwelijks, veranderd. Ook de eerste tientallen jaren na 1907 waren de veranderingen nog gering. Dit betekent voor het onderzoek naar het gasthuisleven in 1907 dat gebruik is gemaakt van materiaal uit de periode van ± 1860 - 1920. Dit materiaal betreft (o.a.) reglementen, instructies, kranten, regentennotulen, het inschrijvingsregister en het bevolkingsregister. En uiteraard is ook gekeken naar het leven rondom het gasthuis. Hoe zag Amersfoort er tijdens het leven van de gastelingen uit?

Regenten en gastelingen

Het ligt misschien niet voor de hand om bij een Levende Geschiedenis-project met de titel 'Gastelingen te kijk' om eerst het bestuur van het gasthuis aan de orde te stellen. Toch vormt het bestuur voor een groot deel het 'gezicht' van het gasthuis. Het St. Pieters- en Bloklandsgasthuis werd bestuurd door notabelen van de stad. Vrijwel altijd was de burgemeester van Amersfoort een van de regenten. Met

andere woorden, het gasthuis kende 'hoge kwaliteitseisen', anders verbond een Amersfoorter van aanzien haar of zijn naam niet aan een dergelijke instelling. Het bestuur was zeer begaan met het gasthuis en zijn bewoners vanuit het 15de eeuwse ideaal van de Moderne Devotie en de Zeven Werken van Barmhartigheid.²⁾ Mevrouw J.M. Scheltus-Fenema was 45 jaar regentes geweest van het St. Pieters- en Bloklandsgasthuis. Dat zij het gasthuis een warm hart toedroeg blijkt in 1906 uit het testament van haar en haar reeds in 1887 overleden echtgenoot, de regent O. Scheltus van Leusden. Mevrouw Scheltus is in later jaren ook een zekere zelfverheerlijking toegeschreven, vanwege het feit dat ze een monumentaal gasthuis wilde laten verrijzen aan de Westsingel. Waarom ook niet, gezien haar levenslange inspanning als bestuurder? Hoe dan ook, het St. Pieters- en Bloklandsgasthuis werd f 200.000,- nagelaten voor de bouw van een nieuw gasthuis. Deze nalatenschap is in het jaar 1907 (en in 1908) van grote invloed geweest op het leven van de gastelingen.

Van de regenten naar de gastelingen: wie waren zij? In het inschrijvings- en het overlijdensregister van het gasthuis staan (o.a.) de namen van de gastelingen die in 1907 in gasthuis woonden.³⁾ Zowel de vrouwelijke als de mannelijke gastelingen zijn bij naam bekend. Het aantal gastelingen in 1907 is aanvanke-

lijk 60, dit loopt later in het jaar terug tot 57. Van de 31 mannen overlijdt er één in november; van de 29 vrouwen overlijden er twee in mei van dat jaar. Omdat het in het project Levende Geschiedenis gaat om de herleving van de Mannenzaal, zijn de vrouwelijke gastelingen verder vrijwel buiten beschouwing gebleven. De namen van de gastelingen geven toegang tot het bevolkingsregister; daarin kan gezocht worden naar andere gegevens. Waren zij getrouwd? Hadden zij kinderen? Wat was hun beroep en waar woonden zij tijdens hun actieve leven? Het bevolkingsregister geeft niet op al deze vragen antwoord, met name de adressen van de gastelingen zijn soms moeilijk te achterhalen. Maar het algemene beeld dat naar voren komt is dat de gastelingen behoorden tot de 'werkende stand'. Zij zijn bijvoorbeeld wever, venter, koperslager, voerman of kruijer, timmerman, schoenmaker en arbeider in de tabak. Zij woonden overal in de oude stad, ondermeer aan Achter de Kamp, Muurhuizen, Krommestraat. De meeste gastelingen, tweeëntwintig, zijn weduwnaar, een klein aantal, namelijk negen is ongehuwd gebleven. In ieder geval zijn alle gastelingen op het moment van opname alleenstaand; dit hangt samen met de doelstelling van het gasthuis.

De doelstelling van het gasthuis

'Het gesticht is bestemd tot kosteloze verpleging van weduwnaren, weduwen en ongehuwde mannen en vrouwen die binnen Amersfoort woonachtig zijn, den ouderdom van 65 jaren hebben bereikt en zonder zoodanige lichamelijke gebreken zijn welke een bijzondere verzorging of afzonderlijke verpleging noodzakelijk maken'.⁴⁾ Wie zich had aangemeld als gasteling werd eerst medisch gekeurd. Dat ze ook inderdaad gezond het gasthuis binnen kwamen is af te lezen aan de leeftijden die de gastelingen bereikten. De gastelingen die in 1907 in het St. Pieters- en Bloklandsgasthuis woonden werden

St. Pieters- en Bloklands-Gasthuis.

A. M. Tromp van Holst, R. N. L.,
Pres.
Jhr. J. W. A. Barchman Wuytiers,
Johs. Knoppers,

Mr. P. J. F. van Voorst Vader,
C. M. M. Vermolen,
H. C. van Dam.

Regentessen.

S. C. C. Evers, echtg. van Jhr. Mr. A. M. C. Sandberg,
W. van Heloma, echtg. van Mr. A. Stheeman,
O. W. Cochius,
J. F. O. H. Hartogh Heys, echtg. van A. M. Tromp van Holst,
Mej. C. M. Botti,
A. E. baronesse van Isselmuden, echtg. van Jhr. S. M. van
Reigersberg Versluys.
B. A. Sidré, Secr.-penningmeester.

gemiddeld 82 jaar. De tijd die ze in het gasthuis doorbrachten was gemiddeld 13 jaar. Maar er zijn ook mannen die 90 jaar en ouder werden en zo'n 25 jaar in het gasthuis woonden!

In de correspondentie van het gasthuis zijn brieven aanwezig waarin de aanbeveling wordt gedaan om deze of gene als gasteling op te nemen. Deze brieven

Amersfoortsche Almanak tevens volledig adresboek 1907.

Reglement van Orde

VOOR DE

GASTELINGEN in het S^t. PIETERS- en BLOKLANDSGASTHUIS te AMERSFOORT verpleegd wordende.

Artikel 1.
De gastelingen zijn verplicht zich aan de vastgestelde of nader vaststellen regelen voor het gesticht te onderwerpen, en de bevelen van den binnenvader en de binnenvader natekomen.

Art. 2.
Zij zullen de werkzaamheden in billijkheid door den binnenvader of de binnenvader van hen gevorderd, moeten verrichten.

Art. 3.
De dag is verdeeld, als volgt:
van 1 OCT. tot 31 MAART. van 1 APRIL tot 30 SEPT.

het bed verlaten,	des morgens	7 1/2 uur.	7 uur.
onthijten,		8 >	7 1/2 >
Koffie drinken,		10 1/2 >	10 1/2 >
middagmaal,	des middags	12 >	12 >
Koffie drinken,			
met brood,	's namiddags	4 >	4 >
avondmaal,		8 >	8 >
naar bed,		9 >	9 >

De gastelingen mogen des morgens na het ontbijt het gesticht verlaten, doch zijn verplicht op de hiervoren vermelde uren tegenwoordig te zijn, met uitzondering bij het koffiedrinken, des morgens ten 10 1/2 uur.

Gedurende het tijdvak van den 1. October tot den 31. Maart mogen zij des namiddags na 4 uren en gedurende de overige maanden des jaars na 8 uur het gesticht niet verlaten.

Van de in dit artikel vermelde verplichtingen mag, zonder verlof van den binnenvader of de moeder niet worden afgeweken.

Art. 4.
De uren bepaald tot het verlaten van het bed, het gebruiken van ontbijt, koffie, middagmaal, koffie des namiddags, avondmaal, en tot het zich naar bed begeven, worden door het luiden der klok aangekondigd, waaraan de gastelingen verplicht zijn gevolg te geven.

Art. 5.
Alvorens het ontbijt, middagmaal of avondmaal aanvangt, wordt, wanneer de gastelingen gezeten zijn, en bij het eindigen ervan, gebeden, zoodra door den binnenvader daartoe het teken zal zijn gegeven.

Art. 6.
Overnachten buiten het gesticht mag geen plaats hebben, zonder verlof, wat de mannen betreft, van den Voorzitter van Regenten, en wat de vrouwen aangaat van de Presidente van het College van Regentessen.
Aanvragen tot het bekomen van dit verlof worden door de gastelingen aan den binnenvader of de moeder gedaan.

Art. 7.
Het is den gastelingen verboden eet- of drinkwaren of andere zaken, aan het gesticht behoorende, naar elders te vervoeren of te doen vervoeren.
Zij zullen gedoogen dat de binnenvader, indien hij zulks noodig oordeelt, de kist of kast tot het instellen van een onderzoek opent, en zijn verplicht daartoe den sleutel af te geven; welke sleutel, ingeval de gasteling, bij ernstige ziekte naar de ziekenkamer worden vervoerd, door den binnenvader of de moeder in bewaring wordt genomen.

Art. 8.
Zonder verlof van den binnenvader zullen de gastelingen geene bezoeken van familieleden of bekenden ontvangen, dan alléén des Woensdags namiddags van 2 tot 4 uren.
De bezoekers of bezoekers zullen de hoofdeur van het gesticht binnenkomen en uitgaan, en in geen geval door een der andere toegangen.

Art. 9.
De gastelingen zijn verplicht, bij het in- en uitgaan van de buitendeur van het portaal, die behoorlijk te sluiten.

Art. 10.
Ingeval van niet-nakoming der in dit reglement omschreven verplichtingen, of wel wanneer gastelingen zich aan misbruik van sterkedrank of wangedrag schuldig maken, wordt hun, hoogstens voor den tijd van 14 dagen het uitgaan belet, terwijl zij ingeval van herhaling uit het gesticht kunnen worden verwijderd.

Aldus vastgesteld door Regenten van het St. Pieters- en Bloklands Gasthuis te Amersfoort, in hunne vergadering van den 17 November 1885.

De Secretaris-penningmeester, B. W. VAN BURGSTEEDEN.
W. L. SCHELTUS.

Dit was ook zo bij een aantal vrijgezellen die met een zuster of nicht hadden samengewoond. Opname volgde al spoedig nadat de vrouw des huizes was overleden of vertrokken. De gastelingen werden aangenomen door één van de regenten of regentessen. Vrouwen werden aangenomen door een van de zes regentessen. Zij deden dit om beurten. Mannelijke gastelingen werden aangenomen door een van de zes regenten, ook hier werd dat om beurten gedaan.

De gastelingen kregen kleding en schoenen van het gasthuis. Ze hadden een eigen plek, een eigen 'klederkast' oftewel kist. Ze werden voorzien van brood, boter en koffie voor eigen gebruik. Zelfs tabak kregen ze. Uit de rekeningen blijkt dat de gastelingen verder ook ruim voorzien werden van eten en drinken. Ze kregen volop eieren, melk, vlees, spek en vis. De groenten werden tot aan de nieuwbouw in de tuin verbouwd en kwamen dus vers op tafel. Voor de uiterlijke verzorging van de gastelingen kwam de barbier regelmatig langs. Ook medisch werden ze goed verzorgd. Kortom, veel gastelingen hadden het in materieel opzicht nog nooit eerder zo goed gehad als in het St. Pieters- en Bloklandsgasthuis. Naar onze hedendaagse maatstaven hadden ze weinig privacy, maar veel gastelingen hadden die voor hun gasthuisverblijf evenmin. Ze woonden met vrouw en kinderen in (te) kleine huizen; ze woonden in bij familie of bij een huisbaas. Wat een aantal gastelingen wel moeilijk viel was het strak geregelde leven. Dat blijkt uit de 'uitspattingen' van sommigen van hen. Toch zijn er maar weinig gastelingen weer vertrokken uit het gasthuis. De notoire dwarsligger kreeg op een gegeven moment te horen dat hij, bij herhaling van zijn gedrag, het gasthuis kon verlaten. Blijkt deze persoon na tien jaar nog gasteling te zijn, dan kan dus worden aangenomen dat hij eieren voor zijn geld koos. In vergelijking met andere mogelijkheden, wat die

dan ook mochten zijn, was het gasthuis blijkbaar beter!

Gasthuisreglementen

Weliswaar is bekend wie in het gasthuis werden opgenomen, op welke voorwaarden en dat het leven in het gasthuis nog niet zo slecht was, maar hoe zag het gasthuisleven van alledag er nu uit? De gasthuisreglementen geven daar duidelijkheid over, dat wil zeggen, in ieder geval over dátgene waar de gastelingen zich binnen het gasthuis aan te houden hadden.

Hoewel de dagen van de gastelingen vrij strak geregeld waren, artikel 3 van het reglement, liet het hen ook een zekere vrijheid. De gastelingen waren vrij tussen ontbijt en middagmaal, 's middags tot aan het koffie drinken en 's zomers na de middagkoffie tot acht uur 's avonds. Tijdens deze uren konden de gastelingen uitgaan. Los van deze reglementen, bestonden er in het gasthuis nog andere vormen van vrijheid, zoals vrijheid van geloof; sommige gastelingen waren Nederlands Hervormd, anderen Rooms Katholiek of van de Vrij Gereformeerde Gemeente. Het schilderij van Wolter, dat in de entree van de Oude Mannenzaal hangt, laat zien dat ze ook in hun haardracht vrij waren. Uit notulen van de regentessen blijkt dat sommige gastelingen hun vrije uren te baat namen om karweitjes aan te nemen. Voor geld, wel te verstaan. De verdiensten werden nogal eens opge maakt aan alcohol. En dan waren de poppen aan het dansen. Alcoholmisbruik, artikel 10 van het reglement, werd gestraft met huisarrest. Overigens was het alcoholmisbruik van de gastelingen op zich niet uitzonderlijk; in 1907 was alcoholmisbruik een algemeen maatschappelijk probleem dat op vele fronten bestreden werd. Onder andere door kerkelijke instanties, drankweermité's en 't Nut'. Het gegeven dat gastelingen werkten buiten het gasthuis wordt vermeld in notulen van de regentessen uit 1926.⁵⁾

Zij beklagen zich in de notulen van 6 april en 7 juli over uitspattingen van de gastelingen én over de regenten die nog steeds, ondanks aandringen van hun kant, het werken buiten het gasthuis niet willen verbieden. Met andere woorden, ze stellen een oud probleem aan de orde, dat in 1907 - en daarvoor - ook al bestond. In de regentennotulen wordt namelijk in 1901 gesproken over een gasteling die scheurkalenders rondbracht en daarbij fooien ontving. Iets dat niet hoorde, aldus de regenten. Waarom niet? Hoogstwaarschijnlijk vanwege hetzelfde - alcohol - probleem! Eigenlijk stellen de regentessen in hun notulen nog een tweede probleem aan de orde: de regenten hadden meer te vertellen dan de regentessen, ook over de dagelijkse gang van zaken. En dat terwijl de dagelijkse zorg voor de gastelingen, waaronder ook zich voordoende ongeregeldeheden, juist de verantwoordelijkheid was van de regentessen!

Uit een verslag over 50 jaar St. Pieters- en Bloklandsgasthuis van regent Knoppers uit 1940 blijkt, dat naast alcoholgebruik ook het gedrag en het taalgebruik van de gastelingen niet altijd door de beugel konden. Zeker niet in de ogen van regenten en regentessen! Om daar iets aan te doen werd de binnenmoeder ingeschakeld. Het was haar taak om gastelingen die 'hun vroegere neigingen van dronkzucht, ruwheid in uitdrukkingen, brutaal optreden, drift, twistziekte en dergelijken niet kunnen afleggen of zich daartegen niet kunnen verzetten' op het rechte pad te brengen.⁶⁾

Binnenmoeder en -vader

Eén van de taken van de binnenmoeder was dus een regulerende. Misschien moet wel gesproken worden van 'geestelijke verzorging' van de gastelingen. Een taak overigens, die ze had ten aanzien van mannen én vrouwen, maar die niet expliciet wordt genoemd in haar werkinstructies. Wel staan daarin genoemd de taken die voornamelijk gericht zijn op

Alcoholgebruik

Als gastelingen zich te buiten gingen aan het gebruik van alcohol kregen ze huisarrest. Dit gold voor zowel mannen als vrouwen, maar vrouwen lijken er strenger voor te worden gestraft. In de regentennotulen van september 1907 bijvoorbeeld, staat dat op Koninginnedag een weduwe 'in beschonken toestand werd binnengebracht'. Zij kreeg een maand huisarrest. Een tweetal mannen, dat twee weken later in de zelfde toestand het gasthuis binnenkwam kreeg respectievelijk 8 en 14 dagen huisarrest. Bestonden er gradaties van dronkenschap met bijbehorende straffen? In de reglementen staat dat alcoholmisbruik gestraft mag worden met maximaal 14 dagen huisarrest. Was de weduwe ernstiger haar boekje te buiten gegaan of werd aan dronkenschap van vrouwen zwaarder getild? Had het te maken met het vaker vóórkomen van de overtreding? Sommige gastelingen werd op een gegeven moment de wacht aangezegd. Als ze nog eens dronken zouden binnenkomen dan konden ze het gasthuis verlaten. Een waarschuwing die meestal effectief was.

de vrouwen- en soms op de Mannenzaal:
- de zorg voor het vrouwelijk personeel;
- toezicht op het eens per week helemaal reinigen der vrouwen;
- een keer per 14 dagen verschonen van de bedden van vrouwen en mannen;
- het onder haar hoede nemen van de sleutel van zieke vrouwen;
- het afleggen en opbaren van een overleden gastelinge;
- controle van mogelijk bedorven etenswaren in haar kist;
- toezicht op bezoek;
- het vegen en stoffen van de vrouwenzaal;
- toezicht houden tijdens het eten.⁷⁾
Bij dit alles staat zij onder onmiddellijke

J.P.C. Grolman (1841-1927). De hal van het regentenhuis. De beide trappen werden bij de afbraak gespaard en overgebracht naar de ruimte bij de kapel die behouden bleef.

orders van de regentessen en moet zij hun bevelen opvolgen.

Voor de binnenvader bestaan soortgelijke instructies, zij het dan dat hij uitsluitend verantwoordelijk is voor de mannelijke gastelingen. Hij heeft een aantal taken die alleen door hem vervuld mogen worden, zoals:
- de controle van leveranciers;
- aangifte doen van het overlijden van gastelingen;
- toezicht op de gebouwen;
- het beheer van de kachels en de gasverlichting.⁸⁾
Voor de binnenvader geldt dat hij onder onmiddellijke orders staat van de regenten.

Sinds 1886 is het echtpaar Anna de Graaf en Dirk Hartering aangesteld als binnenmoeder en -vader. Voor zij naar het St. Pieters- en Bloklandsgasthuis kwamen werkten zij in een weeshuis te Amsterdam, ook als binnenmoeder en -vader. Uit de gemeenteverslagen valt te lezen dat het bestuur van het gasthuis uitermate tevreden over hen was. Zij woonden in het gasthuis; in het regentenhuis hadden ze een woon- en slaapkamer tot hun beschikking. Zij verdienden een salaris van f 500,- per jaar plus kost, inwoning, bewassing en doktershulp.⁹⁾ In maart 1906 werd Anna Hartering 'ernstig ongesteld', om haar bij te staan en waar nodig te vervangen werd een ondermoeder aangesteld. Dit was de jonge weduwe Jannetje van de Biezenbos.

In maart 1907 overleed mevrouw Hartering, 70 jaar oud. De ondermoeder, de

weduwe Jannetje van de Biezenbos, destijds 35 jaar, nam de taak van de binnenmoeder over. Haar salaris bedroeg bij haar aanstelling f 1,- per dag. Zij moest daarvan haar eigen kost en inwoning betalen. In oktober 1907 had weduwe Van de Biezenbos de taak van binnenmoeder al een paar maanden overgenomen en vroeg zij om loonsverhoging. Zij kreeg f 265,- per jaar plus kost, inwoning en medische zorg. Met name de laatste zaken betekende een flinke verhoging. Aan huur was je toch al gauw een gulden per week kwijt en aan voedsel en dergelijke wel meer dan dat. Ze verdiende zo toch al gauw f 200,- per jaar meer. Het salaris van de binnenvader, toen 52 jaar oud, ging vanaf oktober terug naar f 400,- per jaar. De regenten gingen er vanuit dat de binnenvader alléén minder salaris nodig had en dat uit zijn loonsvermindering de verhoging van het loon van de ondermoeder betaald kon worden. De weduwe Van de Biezenbos werd, gedurende alle jaren dat ze samen met de binnenvader in het St. Pieters- en Bloklandsgasthuis werkte, ondermoeder genoemd. Waarschijnlijk uitsluitend om aan te geven dat ze niet met Dirk Hartering was getrouwd, want ze had de volledige taak van de binnenmoeder overgenomen.

Het leven in Amersfoort

Over het gasthuisleven is nu het een en ander bekend. Maar hoe hebben de gastelingen alle jaren daarvoor geleefd, wat hebben ze meegemaakt? De gastelingen zijn geboren tussen 1815 en 1838. Zij groeiden op in een gezin, waar zij al op jonge leeftijd moesten bij-

Het St. Pieters- en Bloklandsgasthuis vlak vóór de afbraak.

dragen aan het gezinsinkomen. Slechts een enkele gasteling was voor kortere of langere tijd naar de stadsarmenschool geweest. Eenmaal volwassen verdienden ze meestal een karig loon als arbeider. Veel gastelingen werkten als los arbeider en dat betekende met name 's winters werkloosheid. Zij moesten dan hun toevlucht nemen tot de bedeling. Sommige gastelingen hadden verschillende beroepen tegelijk om zo het hoofd boven water te kunnen houden. Ze leefden in kleine, en zoals uit verschillende bronnen blijkt, vaak bouwvallige huizen.

De gastelingen zagen de stad Amersfoort tijdens hun jeugd en arbeidzaam leven nauwelijks veranderen. Pas tegen het eind van de 19de eeuw trad de stad buiten haar middeleeuwse grenzen. De komst van de trein bracht de vestiging met zich mee van voor de stad belangrijke fabrieken, waaronder de bierbrouwerij 'Beiersch Bier', later 'Phoenix', broodfabriek Meursing, zeepfabriek 'De Duif' en de fiets-, auto- en motorfabriek 'Eysink'. Zij vestigden zich 'buiten de stad'. Ook de nieuwe kazernes vestigden zich na 1886 buiten de stadsmuren. In 1907 was de oude binnenstad nog weinig veranderd, de stad rook nog steeds naar paardemest, maar.... inmiddels ook naar benzine. De automobiel had sinds een paar jaar haar intrede gedaan. Verkeersregels waren er echter nog nauwelijks. Een reden voor de Amersfoorters om een petitie in te dienen bij het Rijk over het feit dat er dagen waren dat er 40, en soms zelfs 70, auto's door de stad reden! Met alle gevaar van dien.

De veranderingen die de gastelingen rond 1860 meemaakten waren zowel spectaculair als nog voorzichtig. Er kwamen langzamerhand een aantal fabrieken met stoommachines. In 1863 werd het station Smallepad in gebruik genomen. Vooral de komst van de Spoorwegen zou tenslotte van grote invloed zijn op de stad. Aanvankelijk deed de trein de Amersfoortse bestel-

diensten echter nauwelijks concurrentie aan. Zij konden met hun paarden vaak 'sneller' zijn dan de nog spaarzaam rijdende trein, gewoon door vroeger te vertrekken. Maar dit zou binnen een decennium veranderen. Hoewel bodediensten en omnibussen nog tientallen jaren bleven bestaan, moesten zij aan omvang inbinden. Veel koetsiers waren daardoor gedwongen naar andere werkzaamheden om te zien. Een aantal van hen vond na de komst van een tweede Amersfoorts station, Amersfoort Staat aan de lijn naar Kesteren, werk als kruier tussen beide stations. De komst van de trein was ook voor een aantal andere beroepsgroepen problematisch. Er was steeds minder behoefte aan tuigage voor paarden. Dat betekende voor de zadelmaker een geduchte tegenvaller.¹⁰⁾ Het werd ook mode voor de beter gesitueerden om in een andere stad te gaan winkelen. Voor zowel kleding, schoenen als meubels ging men naar Amsterdam of Utrecht. De Amersfoortse middenstand klaagde daar steen en been over.¹¹⁾

Sommige gastelingen hebben 'in de tabak' gewerkt. In 1861 werd nog 80 ha bebouwd. Dit was overigens nog maar een klein deel van de oorspronkelijke hoeveelheid hectaren. De tabaksverbouw liep steeds meer terug door concurrentie uit het buitenland. Sommige arbeiders konden terecht in een van de Amersfoortse sigarenfabrieken. Toen rond 1890 de tabaksverbouw helemaal werd gestaakt stonden de arbeiders voor de opgave elders werk te vinden. Ze konden werk zoeken als arbeider bij het Spoor. Werk vinden als los arbeiders was wel mogelijk, maar altijd onzeker. Rond de eeuwwisseling ontstond er een

werkloosheids-project op de Berg, waar heide-ontginning plaats vond. Lukte het niet om werk te vinden, dan moest wel een beroep gedaan worden op de bedeling.

Nog een beroepsgroep werd zwaar getroffen in de 19de eeuw: de textielarbeiders. Tussen 1860 en 1880 verdween de textielnijverheid uit Amersfoort onder druk van de mechanisering in Twente. Minstens vijfhonderd mensen vonden werk in deze bedrijfstak. Een klein aantal textielarbeiders kon terecht bij de textielfabrieken van Visser en Hamers. Anderen probeerden bij het Spoor of in de bouw werk te vinden óf moesten hun hand ophouden bij de bedeling.

Het voert te ver om hier uitgebreid in te gaan op het leven in Amersfoort. Om daar wat meer over aan de weet te komen is een bezoek aan de oude Mannenzaal veel interessanter. De gastelingen die er nu 'wonen' hebben gewerkt in de tabak en aan het Spoor. Een van hen is zijn hele leven apothekersbediende geweest. Allen hebben ze de veranderingen in de stad aan den lijve ondervonden. Over hun wel en wee willen zij graag het nodige vertellen. En als hun pet er naar staat zelfs uitgebreid!

De bouw van een nieuw gasthuis
Rond de eeuwwisseling voldeed het oude St. Pieters- en Bloklandsgasthuis volgens de regenten niet meer aan de eisen des tijds. Nu waren de inkomsten uit de bezittingen van het gasthuis niet eens toereikend voor de verzorging van de gastelingen, laat staan dat er verbeteringen aangebracht konden worden. Tot.... in juli 1906 mevrouw Scheltus overleed en zij het gasthuis f 200.000,- naliet. In een regenten-vergadering van 20 juli 1906 werden de bepalingen van het testament voorgelezen: het geld moest besteed worden aan de bouw van een nieuw gasthuis. Mevrouw Scheltus wilde dat het in de tuin van het oude gasthuis gebouwd werd, met de entree

aan de kant van de Westsingel. Een andere bepaling was dat de gastelingen in het oude gasthuis moesten kunnen blijven wonen totdat het nieuwe gasthuis klaar was, pas dan zou het oude gasthuis afgebroken mogen worden. De regenten aanvaardden het testament dat, naar later bleek, hen de nodige hoofdbrekens zou kosten.

De regenten lieten de architecten W. van Schaick, P.J. Smith, W. Salomons en H. Kroes een ontwerp indienen. Het neoclassicistische ontwerp van Kroes had de voorkeur van het gasthuisbestuur. Op 12 februari 1907 werd H. Kroes de opdracht officieel gegund, overigens niet zonder protesten van de andere architecten. Burgemeester & Wethouders gaven toestemming voor zowel de bouw van het nieuwe- als de sloop van het oude gasthuis.

Dan staat er in de Amersfoortsche Courant van 19 februari 1907 op de voorpagina een artikel over de afbraak van het St. Pieters- en Bloklandsgasthuis. Hierin wordt gerefereerd aan een eerder verschenen artikel in het Utrechtsch Provinciaal- en Stedelijk Dagblad. Het artikel is in z'n geheel overgenomen en de strekking is, dat met de sloop van het oude gasthuis 'het eenige in Nederland nog aanwezige Gotische gasthuis' zal verdwijnen. Eén van de initiatiefnemers achter dit artikel was jhr. mr. V. de Stuers oprichter van de Rijkscommissie voor de Monumenten.¹²⁾ Het is zeer wel mogelijk dat W. Croockewit, conservator en secretaris van Museum Flehite en lid van diverse oudheidkundige verenigingen hem over de sloop heeft ingelicht.¹³⁾ Uit hoofde van zijn functie heeft hij echter nooit aangedrongen op behoud van het gasthuis. Wilde hij het testament van mevrouw Scheltus respecteren maar toch, zij het indirect, het oude gasthuis sparen? Regent Tromp van Holst was ook bestuurslid van 'Flehite'. Stond hij voor hetzelfde dilemma? Op 6 februari 1907 schreef V. de Stuers aan de minister van Binnenlandse

zeer wel in het nieuwe bouwplan ware in te weven en tot eenig nuttig gebruik te bestemmen. Als men bedenkt hoe te Brugge het middeleeuwse St. Jansgasthuis tal van bezoekers trekt en hoe in Nederland het hier bedoelde gasthuis het eenige middeleeuwse is, dat nog overgebleven is dan schynen er alle toevallen voor de Regering te zijn om te trachten Heeren Regenten te overtuigen van de groote wettelijkheid om met de kapel althans den noordelyken vleugel te behouden. Het zonder absolute noodzakelykheid vernietigen van dezen vleugel, staat met een daad van vandalisme gelyk. Ik vlei my dat er nog kans is dit vandalisme te voorkomen. Indien Uwe Excellentie door tussenkomst van den Commissaris der Koningin der Provincie Utrecht, die vroeger burgemeester van Amersfoort was, op het behoud van den bedoelden vleugel wilde aandringen, by den tegenwoordigen burgemeester van Amersfoort, die tevens regent is en ongetwyfeld bereid zal gevonden worden al het mogelyke in het werk te stellen om zyne collega's te wyzen op het gewenschte der zaak en een gunstige beslissing uit te lokken. Buitendien ware de architect Dr. P.J.H. Cuypers uit te nodigen zynne zyds de zaak by de Regenten te gaan bepleiten en in het byzonder de technische uitvoerbaarheid aan te toonen van het denkbeeld om met de kapel den noordelyken vleugel in stand te houden.

Van der Meer,
Aan Z.E. den Heer Minister van Binnenlandsche Zaken.

Slot van een brief d.d. 6 februari 1907 van Victor de Stuers aan de minister van Binnenlandse Zaken. Algemeen Rijksarchief, Den Haag.

Zaken dat hij het betreurenswaardig achtte, dat dit interessante gasthuis vernield zal worden. De burgemeester van Amersfoort schreef op 9 februari aan de minister dat het gasthuis eind 1907 of begin 1908 gesloopt zou worden, met uitzondering van de kapel. Daarop vroeg de minister aan de Commissaris van de Koningin in Utrecht en oud-burgemeester van Amersfoort mr. F.D. graaf Schimmelpenninck, en 'den Architect der Rijks Museumgebouwen, Cuypers' of zij bij de regenten voor het behoud van het gasthuis wilden pleiten. Dat was op 15 februari. In de regentennotulen van 20 februari valt te lezen dat burgemeester én regent, J.W.A. Barchman Wuytiers, van 'Rijksweg' een schrijven heeft ontvangen. In deze brief van de minister van Binnenlandse Zaken wordt gepleit voor het behoud van de kapel en de Mannenzaal. Barchman Wuytiers stelt voor al het mogelijke te doen om aan de wens van 'Rijksweg' tegemoet te komen. Op 22 februari vindt er een vergadering plaats met rijksbouwmeester Cuypers, architect Kroes en de regenten. Op 23 februari schreef Cuypers aan de minister dat de regenten hun medewerking wilden verlenen aan het behoud van zowel de kapel als de noordelijke vleugel. Daarop berichtte de minister de

Commissaris van de Koningin dat hij in beginsel bereid is in de Staatsbegroting van 1908 een bedrag uit te trekken voor de restauratie ervan. De regenten besloten op grond daarvan niet alleen de kapel maar ook de Mannenzaal inderdaad te sparen.¹⁴⁾ Dit bracht de nodige problemen met zich mee. De regenten wilden het ontwerp van Kroes handhaven en dus moest het gebouw anders gesitueerd worden, namelijk op de hoek van het Plantsoen en wat nu Achter Davidshof heet in plaats van aan de Westsingel. Om dat te kunnen realiseren moest een aantal huizen aan Achter Davidshof en aan het Plantsoen worden aangekocht. Bovendien was een grondruil met de gemeente noodzakelijk. Dit ging niet zonder slag of stoot en kostte zowel het gasthuis als de gemeente Amersfoort het nodige. Eén en ander was op 20 augustus geregeld, toen vond namelijk de feestelijke eerste steen legging voor het nieuwe gasthuis plaats.

Afbraak van het oude gebouw
Hoe verging het het oude gebouw? En de gastelingen? In de verschillende geschriften wordt gesproken over de afbraak van de vrouwendeel. In de regentennotulen spreekt men van het opheffen van de woonruimte van de binnenvader en van de vergaderruimten van de regentessen en regenten. In de regentennotulen van 24 april 1907 staat dat alles gedaan wordt 'om de vrouwelijke gastelingen gedurende de bouw zo goed mogelijk onder dak te brengen, evenals de binnenvader, omdat door het gewijzigde plan ook diens huisvesting het eerst zal worden onderbroken'. Maar hoe ging het nu werkelijk? Op 3 mei werd begonnen met de sloop van de vrouwenzaal, zo staat vermeld in de notulen van het bestuur van de Oudheidkundige Vereniging 'Flehite'. Om het nieuwe gebouw te kunnen realiseren moest namelijk een deel van het oude gasthuis worden gesloopt. In het bestek van de nieuwbouw staat dat deze sloop, met uitzondering dus van de kapel en

de Mannenzaal, in twee gedeelten plaats zou vinden. 'Het gedeelte tusschen de vestibule en de kapel aan den West-singel en de uitbouw achter de vestibule zoomede de schuur en tuinmuur aan de Davidshofstraat en de houten schutting aan het Plantsoen, voor zoover deze hinderlijk zijn voor het nieuwe gebouw, moeten voor den aanvang van den bouw verwijderd worden'.¹⁵⁾ De voorgevel van de vrouwenzaal zou voorlopig blijven bestaan, maar er achter kwam een gang van 2,50 meter breed en 2,50 meter hoog. Deze gang verbond de Mannenzaal en de kapel met de vestibule en het regentenhuis. Het uiterlijk van het oude gasthuis aan de kant van de Westsingel zou dus voorlopig niet veranderen.

Regent Knoppers schreef in 1940: 'Bij de uitvoering van dit plan is het oude gasthuisgebouw in overeenstemming met de wenschen der erflaatster, tijdens den nieuwbouw, voor huisvesting der gastelingen in gebruik kunnen blijven'.¹⁶⁾ De ondermoeder woonde - nog - niet in het gasthuis en de binnenvader moest blijkbaar plaats maken voor de vrouwelijke gastelingen. Ook de regenten- en regentessen vergaderden niet langer in het regentenhuis, vergaderingen vonden vanaf mei plaats bij een van de regenten thuis. In de regentennotulen wordt totaal niet gesproken over het elders onderbrengen van de vrouwelijke gastelingen. Dat zou toch de nodige organisatorische activiteiten en contacten met zich mee gebracht hebben. Dus is het, ook gezien de opmerking van Knoppers, zeker dat de vrouwen in het regentenhuis en niet elders werden ondergebracht. Na voltooiing van het nieuwe gebouw zou 'de verbindingsgang en het overige gedeelte van het oude gebouw met de woningen aan de Davidshofstraat (...) worden weggebroken'.¹⁷⁾

Een rumoerig jaar

Wat betekende de nieuwbouw voor de gastelingen? Zij waren zeker op de hoogte van de inhoud van het testament van mevrouw Scheltus. In de etalage van

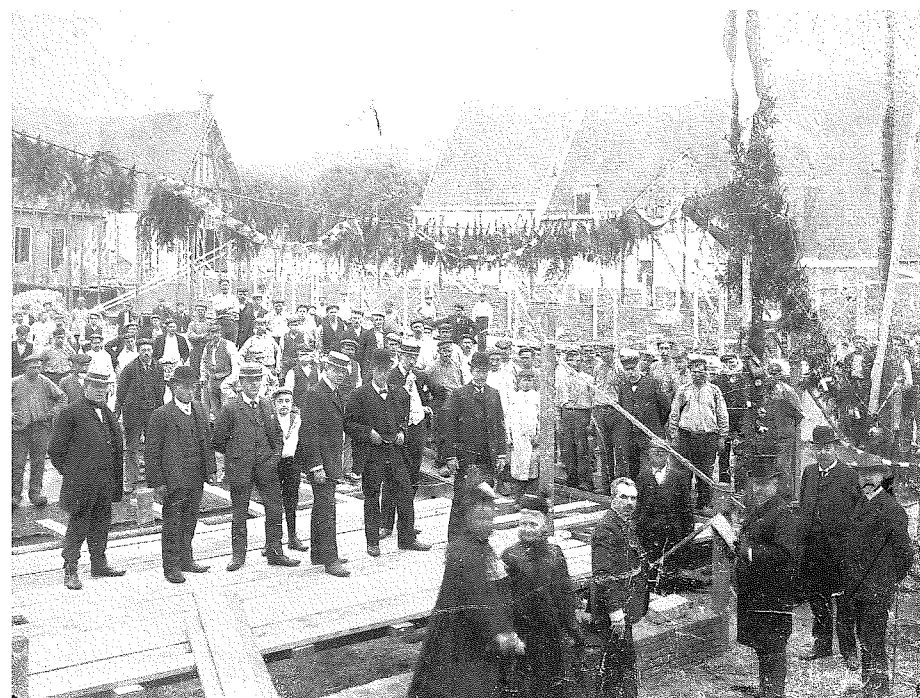
Een van de trappen in het regentenhuis tijdens de afbraak. Zie ook de tekening van Grolman van de hal met deze trap. Op de achtergrond de nieuwbouw, die dan net gereed gekomen is.

boek- en kunsthandel Slothouwers werd een aantal ontwerpen van architect W. van Schaick voor het nieuwe gasthuis tentoongesteld. Maar de keus zou vallen op architect Kroes. Hij was bij menig Amersfoorter welbekend. Ook bij de gastelingen: Museum Flehite, aan de overkant van het gasthuis, was een recent produkt van zijn hand. Begin mei 1907 werd dus begonnen met de sloop van een gedeelte van het gasthuis, in augustus werd de eerste steen gelegd voor het nieuwe gebouw en een jaar later, in september 1908, kwam de bouw van het nieuwe gasthuis gereed. Dit moet een rumoerige periode zijn geweest voor de gastelingen, zowel letterlijk als figuurlijk! Nog meer voor de vrouwen dan voor de mannelijke gastelingen. Zij moesten tenslotte verhuizen naar een ander gedeelte van het gasthuiscomplex. De vrouwen waren overi-

gens gemakkelijker te verhuizen, aangezien zij al een aantal jaren losse ijzeren ledikanten hadden, in tegenstelling tot de mannen die nog steeds in bedsteden sliepen. Een aantal ruimtes viel sinds mei 1907 weg, waaronder de eetzaal. Vanaf die tijd aten de vrouwen en de mannen in de, als eetzaal ingerichte, kapel. Het leven in het gasthuis in 1907 mocht dan rumoerig zijn en hun leefruimte krupper dan voorheen, de gastelingen konden uitkijken naar een moderne, ruime en lichte plek om in te wonen. Normaal gesproken werd een plaats, die vrij kwam door het overlijden van een gasteling, onmiddellijk opgevuld. In de periode mei 1907 - september 1908 gebeurde dit niet; opname van nieuwe gastelingen vond pas weer plaats na het gereedkomen van het nieuwe St. Pieters- en Bloklandsgasthuis op 22 september 1908.

Gastelingen van 1907 anno 1993.

De eerste steenlegging van de nieuwbouw op 20 augustus 1907.

Noten

1. Honderden jaren gasthuisleven blijven hiermee buiten beschouwing. Voor geïnteresseerden is er volop literatuur over deze periode verkrijgbaar.
2. De Zeven Werken van Barmhartigheid zijn: 1. de hongerigen spijzen, 2. de dorstigen laven, 3. de naakten kleden, 4. de doden begraven, 5. reizigers herbergen, 6. de zieken troosten en 7. de gevangenen vertroosten.
3. *Inschrijvingsregister*, St. Pieters- en Bloklandsgasthuis; *Overlijdensregister*, Archief St. Pieters- en Bloklandsgasthuis, Gemeentearchief Amersfoort.
4. *Doelstelling 1916*, St. Pieters- en Bloklandsgasthuis. Het valt op dat in de doelstelling wordt gesproken van 'gesticht'. Dat wil zeggen: 'een gebouw waarin een liefdadige instelling is gevestigd'. Een in principe neutrale term dus, die nu een vooral negatieve betekenis heeft.
5. *Regentessen-notulen*, 1926, St. Pieters- en Bloklandsgasthuis.

6. Johs. Knoppers, *Het St. Pieters- en Bloklandsgasthuis 1890 - 1940*, Amersfoort, 1940.
7. G.A.A., *Instructies voor de binnenmoeder*, 1849, 1867.
8. G.A.A., *Instructies voor de binnenvader*, 1849, 1867.
9. In de studie van P. Brusse, *Amersfoort 1858 - 1920*, wordt aangegeven dat om rond te kunnen komen in deze periode f 500,- per jaar het minimuminkomen is. Hij leidt dat onder andere af uit het feit dat inwoners van Amersfoort die minder inkomsten hebben niet aangeslagen worden door de belastingen. Als uitgegaan wordt van een huur van f 1,- in de week, dan kost dat al minstens f 52,- per jaar. De rest is dan voor eten, huishouding en kleding. In dit licht bezien heeft het echtpaar Hartering een goed inkomen.
10. De vele paarden van de garnizoenen werden vanuit het leger zelf voorzien van tui-gage.
11. *Commissie voor de Middenstandsenquête*, Verslagen van het onderzoek naar den toestand van den handeldrijvenden en industriëlen middenstand in de provincie Utrecht,

1910.

12. Jhr. van Riemsdijk, hoofddirecteur van het Rijksmuseum, vergezelde De Stuers die eerst zelf ter plekke was gaan kijken.

13. *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond*, 4e jaargang, 2e serie, 1922. In een artikel in dit Bulletin schrijft W.

Croockewit: 'Toen in 1907 bekend werd dat het oude Sint Pieters- en Bloklandsgasthuis te Amersfoort (deze stichting is een oude-mannen- en vrouwenhuis) zou gesloopt worden om voor een nieuw gebouw plaats te maken, kwam al wat in Nederland in het behoud van oude gebouwen belang stelt in het geweer. De Utrechtsche Provinciale Monumenten commissie, de Rijkscommissie voor de Monumenten, de Oudheidkundige Bond en tal van andere corporaties en personen wendden zich tot de Regenten van het gasthuis met het verzoek althans het merkwaardigste deel van het oude gebouwen-complex, de kapel en de Mannenzaal, te behouden. Het Departement van Binnenlandsche Zaken steunde deze pogingen door uitzicht te openen op een Rijkssubsidie voor de nodige herstelling der te conserveren gedeelten en zo slaagde men er gelukkig in, dank zij het goede inzicht en de piëteit der Regenten, het allerbelangrijkste monument voor ondergang te behouden'.

14. Er zijn heel wat brieven geschreven voor er geld kwam voor de restauratie van het oude gasthuis. Deze vertraging leidde bijna alsnog tot sloop. Dit had te maken met het feit dat het gasthuis het monument in eigendom wilde houden. Op grond daarvan was het geen rijksgebouw en kon het dus niet uit de Rijkskas alléén worden gefinancierd. De bijdragen van gemeente en provincie waren nihil en het gasthuis had een bedrag van 'slechts' f 625,- ter beschikking gesteld. Op het totale bedrag van de restauratie, ruim f 12.000,-, wilde het Rijk een bijdrage leveren van 50% maar dan moest het gasthuis de andere 50% voor zijn rekening nemen. Het was tenslotte regent A.N. Tromp van Holst die een bedrag van f 7.000,- voor de restauratie ter beschikking stelde. De restauratie kon eindelijk doorgang vinden. Pas in december 1912 is de restauratie voltooid.

15. *Bestek nieuwbouw St. Pieters- en Bloklandsgasthuis*, 1907, artikel 14.

16. Johs. Knoppers, *Het St. Pieters- en Bloklandsgasthuis 1890-1940*, Amersfoort 1940.

17. Zie noot 16.

Levende Geschiedenis, oftewel Living History, is in de Verenigde Staten een bekend verschijnsel. De methode wordt er momenteel op zo'n 1000 plaatsen in historische nederzettingen, openluchtmusea, boerderijen en parken toegepast. Toch liggen de museale wortels van deze presentatie in Europa. In het Zweedse openluchtmuseum Skansen werden al in de jaren '90 van de vorige eeuw pogingen gedaan om dagelijks leven te presenteren. Vanuit de gedachte dat een museum meer moest zijn dan een dorre omhulling van het verleden haalde de directeur, Arthur Hazelius, Lappen naar Skansen om op het museumterrein rendieren te hoeden en boeren uit de hooglanden om de museale berghutten te bewonen. Hazelius' aanpak was duidelijk educatief gericht: tonen welke ambachten, tradities en volksgewoonten door de industrialisering dreigden te verdwijnen. Maar zijn aanpak was tegelijk nogal folkloristisch.

Omstreeks 1930 werden in de Verenigde Staten enkele openluchtmusea opgericht die duidelijk waren geïnspireerd door het Zweedse Skansen, zoals Colonial Williamsburg in Virginia. Alle grote openluchtmusea in Amerika die na de Tweede Wereldoorlog gestalte hebben gekregen, zijn beïnvloed door de aanpak in Colonial Williamsburg: gekostumeerde gidsen en authentiek ambachtelijke demonstraties.

Plimoth Plantation

Toch ging het een aantal musea niet zozeer om een reconstructie van een locatie, maar meer om het in beeld brengen van de oorspronkelijke bewoners. Het museum dat in deze ontwikkeling voorop gelopen heeft is Plimoth Plantation in Plymouth, Massachusetts. Dit museum is een reconstructie van een nederzetting die ruim 350 jaar geleden werd bewoond door de Pilgrim Fathers, de eerste kolonisten van de Nieuwe Wereld. Deze uit Engeland uitgeweken Puriteinen vertrokken in 1620

met het schip 'Mayflower' vanuit Plymouth (G.B.) naar Noord-Amerika. Plimoth Plantations speelt zich af in het jaar 1627. In zo'n 25 woonhuizen wonen en werken tientallen Pilgrims en geven zo een beeld van het dagelijks leven uit die tijd. De vele 'interpreters' van Plimoth Plantation zijn hiervoor in de afgelopen 15 jaar opgeleid. Zij voeren hun personage helemaal vanuit de 'ik-persoon' op, verrichten op natuurlijke wijze dagelijkse werkzaamheden zoals deze waarschijnlijk in 1627 ook uitgevoerd werden en spreken met de bezoekers in de taal van die tijd. Het geheel wordt nog eens verlevendigd door een grote veestapel, waarvan een aantal rassen speciaal is teruggefokt.

Ook in Nederland

Plimoth Plantation is een sterke inspiratiebron geweest voor het Zuiderzeemuseum in Enkhuizen, het eerste Nederlandse museum waar Levende Geschiedenis sinds 1990 wordt toegepast. In de Urker buurt van het buitenmuseum herleeft dagelijks het jaar 1905. Vissermannen en vrouwen maken er vis schoon, boeten netten, bereiden de maaltijd of doen de was. In hun huizen hangt de geur van teer, turf en pijlrogoelie. De voor- en tegenspoed waarover de rolspelers verhalen, was de werkelijkheid van Urk in het begin van deze eeuw.

In 1991 startte het Nederlands Scheepvaartmuseum in Amsterdam met de methode Levende Geschiedenis aan boord van (de replica van) het VOC-schip 'Amsterdam'. Het leven van Kapitein Willem Klump en zijn bemanning speelt zich daar af in het jaar 1750. Het VOC-bedrijf wordt in volle werking gevisualiseerd.

Museum Flehite

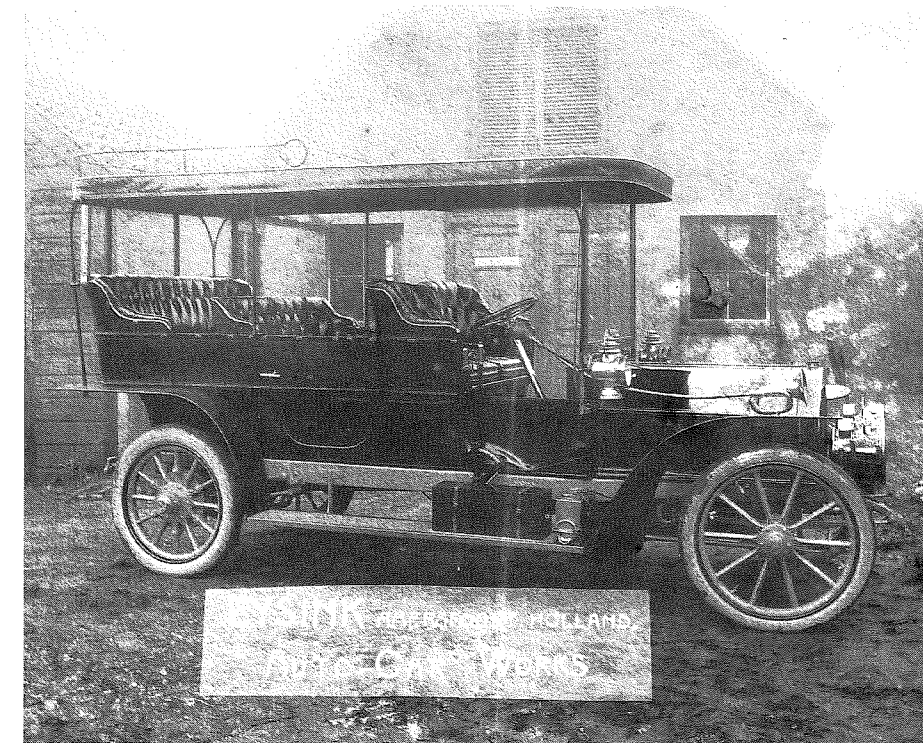
Als derde museum in Nederland is Museum Flehite nu gestart met Levende Geschiedenis in de Mannenzaal van het St. Pietersgasthuis. De methode wordt er gehanteerd als een middel en niet als doel. Enkele medewerkers aan dit pro-

ject waren eerder betrokken bij de opzet in het Zuiderzeemuseum en Nederlands Scheepvaartmuseum. Voor het project in de Mannenzaal werd speciaal historisch onderzoek verricht door drs. Mieke Gerritsen-Kloppenburg die in het hier-naast afgedrukte artikel nader ingaat op de relatie tussen haar onderzoek en de praktijk van de Levende Geschiedenis. Getracht wordt de ontwikkelingen in het laatste (volle) jaar van het oude gasthuis vanuit de 'eerste persoon' in beeld te brengen. Het menselijk denken, voelen en handelen staat hierin centraal. Het is niet zozeer het naspelen van een geschiedenisboek, maar het interpreteren van de onderzoeksgegevens naar een alledaagse werkelijkheid uit een nog inleefbaar verleden.

Levende Geschiedenis in de Mannenzaal van het St. Pietersgasthuis, Westsingel Amersfoort.

Dinsdag t/m vrijdag 10-17 uur (12.30-13.30 gesloten) en zaterdag en zondag 14-17 uur.

Tot en met 29 augustus 1993.

Eysink, Amersfoort.

Laetitia M.L. van Rijckevorsel en K.L. Koopmans, *150 jaar Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Eemland, 1842-1992*, Amersfoort, Kamer van Koophandel enz., 1992. 88 p., ill., portr., facs., plgr. Prijs f 19,95 (geen ISBN)

De eerstgenoemde auteur verzorgde het gedeelte over 1842-1945 van dit gedenkboek, de andere het tijdperk van 1945 tot op heden. Zij werden bijgestaan door een redactiecommissie, bestaande uit J.J.A. Buchwaldt, voorzitter van de Jubileumcommissie, drs. Ph. Maarschalkerweerd, gemeentearchivaris, prof. J. (als auteur gewoonlijk Joh.) de Vries, hoogleraar te Tilburg en geschiedschrijver van de Nederlandsche Bank, en drs. H.F. Witte, algemeen secretaris van de Kamer van Koophandel. De voorzitter van de K.v.K., Jac. Heilijgers, schreef het Voorwoord. De auteurs van dit uitstekend verzorgde en fraai geïllustreerde werk willen de economische ontwikkeling van de regio Eemland beschrijven 'met de rol van de K.v.K. daarin als een rode draad'. Omdat de plaats ontbreekt voor een doorlopende beschrijving van deze ontwikkeling is voor het eerste gedeelte van het boek de volgende opzet gekozen: het bevat vijf 'momentopnamen' van jaren die als het begin van een nieuwe ontwikkeling kunnen gelden, t.w. het jaar van oprichting 1842, de jaren 1874, 1899, 1922 ('het begin van de nieuwe tijd') en 1942 (het honderdjarig jubileum). Telkens wordt een schets gegeven

van de economische toestand der stad in genoemde jaren en de rol van de K.v.K. hierbij, met een terugblik op de ontwikkeling in de voorafgaande jaren. De motieven tot oprichting der Kamers hier en elders worden besproken, alsmede het aanvankelijk geringe enthousiasme van de gemeentebesturen en de alsnog ondergeschikte rol die deze nieuwe instellingen speelden. Dan volgt de geleidelijke opleving in de tweede eeuwheft.

Vanaf 1874 zijn gedrukte verslagen bewaard gebleven. Dit was in de tijd dat de Oosterspoorweg Amersfoort met Amsterdam en Zutphen ging verbinden. Sedert 1851 werden de leden niet meer door de Koning benoemd doch door vertegenwoordigers van handel en industrie en wel door middel van een censuskiesrecht dat gebaseerd was op de patentbelasting. Sedert ca. 1875 nam de bloei van de stad geleidelijk toe. De verslagen leverden voortaan ook meer gedetailleerde informatie over de toestand van handel en nijverheid. Dit komt tot uiting in het hoofdstuk 'Op de grens van twee eeuwen', waarin eerst de toestand van handel en industrie wordt behandeld en vervolgens de werkzaamheden van de Kamer, die echter financieel nog geheel van de gemeentelijke overheid afhankelijk was. In het volgende hoofdstuk wordt de sprong naar 1921/22 gedaan, toen een nieuwe wet op de Kamers van Koophandel en Fabrieken werd uitgevaardigd.

De Kamers kregen nu een regionaal in plaats van een lokaal ressort en werden gevestigd in de belangrijkste plaats van de regio, waar ook het Handelsregister werd bewaard volgens de wet hierop van 1921. De Kamers werden tevens officiële adviesorganen van de regering, wat hun invloed deed toenemen. Ook kregen zij de beschikking over eigen inkomsten door middel van een contributie, geheven op inschrijving in de Handelsregisters. De Amersfoortse Kamer werd 'Kamer van Koophandel en Fabrieken voor de Geldersche Vallei', waaronder ook gemeenten in de provincie Gelderland vielen (b.v. Barneveld, Harderwijk en Nijkerk). Het tweede gedeelte van het boek is geschreven door K.L. Koopmans en omvat de jaren tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Het handelt over de lotgevallen gedurende de bezettingstijd (o.a. de gevolgen van de reorganisatie der Kamers op bevel van de Duitse overheid voor die te Amersfoort, waardoor het Gelderse gedeelte - voorgoed - verloren gaat). Teruggezien wordt op de periode 1922-1939, die een bloeitijd voor de Kamers betekende, zich o.a. uitende in de activiteiten inzake allerhande takken van handel en nijverheid, bevordering van het handelsonderwijs (desbetreffende scholen en cursussen stammen uit deze tijd) en de reclameacties voor vestiging van bedrijven in de Gelderse Vallei. De actie voor een Amsterdam-Rijnkanaal door de Vallei had, zoals bekend, geen succes.) Voorts komen ter sprake de rol van de na-oorlogse burgemeester Molendijk, de woningproblematiek, de groei-stad-controversen (sedert 1976), de naamsverandering van de Kamer in 'voor Eemland' (vanaf 1977). Door de nieuwe wet op de K.v.K. van 1957 werden de Kamers geïncorporeerd in de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie, t.w. als regionale vertegenwoordiging van het bedrijfsleven. In 1982 verliet de Kamer de aloude vestiging aan de Arnhemseweg (bij het Julianaplein) en verhuisde naar het Stationsplein.

Bijlage 1 bevat de lijst van voorzitters en secretarissen van de Kamer sedert 1842, bijlage 2 de ontwikkeling van het aantal inschrijvingen in het Handelsregister over de jaren 1952-1992. Los ingesloten is een Basiskaart Ruimtelijke Structuur van Eemland. Een opmerking: p. 69, kol. 2, regel 9: 'stemplicht' heeft hier te lande nooit bestaan. Wel gold eertijds een 'opkomst-plicht', waarbij men desgewenst zijn stem blanco of zelfs helemaal niet kon uitbrengen.

J.H.

Met het oog op Amersfoort. Fotojaarboek '92, Amersfoort (Uitgeverij Onnes) 1992, 132 blz. geïll., f20,95. Een nieuw fotografisch jaaroverzicht met vooral prachtige foto's van Brand Overeem en teksten van Dirk Jan Stip. Ruime aandacht voor allerlei specifieke gebeurtenissen van 1992 maar ook voor meer algemene zaken als de nieuwbouw in Amersfoort Noord - en het steeds meer verdwijnen van het landelijke karakter van Hoogland - en allerlei typische 'straatfiguren' en inwoners van de stad. Veel aandacht ook voor culturele spektakels als het Stedenforum, het Zigeunerfestival, Uit-festijn e.d. Als men het boek doorbladert en de verhelderende teksten doorleest beseft men dat Amersfoort al lang geen rustige provinciestad meer is, zo dat überhaupt ooit het geval is geweest, maar een stad is die bruist, waar veel gebeurt. Tegelijkertijd is het echter goed zich te realiseren dat hier maar een deel van de werkelijkheid getoond wordt. Er is natuurlijk veel meer gebeurd dat de moeite waard was om vastgelegd te worden. Maar daar moet men dan maar de leggers van de Amersfoortse Courant van 1992 op naslaan.

B.G.J.E.

Stichting Stichtse Geschiedenis
In 1991 werd de Stichting Stichtse

Geschiedenis opgericht. Het doel van deze Stichting is de ondersteuning van plaatselijke en regionale historische verenigingen. Dit kan onder meer door het organiseren van cursussen oud schrift, het opstellen van een lijst van sprekers over historische onderwerpen, ondersteuning bij het opzetten van een eigen tijdschrift of het verzamelen van oudheden etc. etc.

De Stichting heeft ook een eigen coördinator voor deze werkzaamheden in dienst, de historicus drs. F. Vogelzang. Hij heeft onderdak gevonden binnen de Federatie Stichts Cultureel Erfgoed (Mariaplaats 23, 3511 LK Utrecht, tel. 030 - 34 38 80). Binnen deze Federatie werkten al samen de Stichting De Utrechtse Molens, de Monumentenwacht Utrecht, de Utrechtse Kastelenstichting, de Boerderijstichting en de Stichting Ondersteuning Musea. De Stichting Stichtse Geschiedenis geeft ook een eigen bulletin uit Stichts historisch contact, waarvan inmiddels twee nummers zijn verschenen. In het jongste nummer staan onder meer enkele bijdragen over de contacten tussen universiteit en historische verenigingen, het beheer van topografische verzamelingen, informatie over tentoonstellingen, recente publikaties berichten van de provinciaal archeoloog enz. enz. Men kan zich op de vier jaarlijks te verschijnen nummers abonneren voor f17,50. Opgave bij het hierboven genoemde adres.

P.D. 't Hart, *Utrecht en de cholera 1832-1910*, Zutphen (Walburg Pers) 1990, 308 blz., geïll. (Stichtse Historische Reeks dl. 15). P.M. Peucker, *'s Heerendijk, Hernhutters in IJsselstein, 1736-1770*, Zutphen 1991, 247 blz., geïll., f39,50 (Stichtse Historische Reeks, (Walburg Pers) dl. 16).

In de afgelopen jaren is weer een aantal nieuwe delen in de voortreffelijke Stichtse Historische Reeks verschenen.

Gezien hun belang van de geschiedenis van de provincie Utrecht als zodanig willen wij niet nalaten ze te signaleren voor de lezers van ons blad. Omstreeks 1830 kreeg Europa te maken met een tot dan toe vrijwel onbekende ziekte: de cholera. Velen tienduizenden zouden er in de vorige eeuw het slachtoffer van worden. De case study van 't Hart over Utrecht en de cholera laat heel duidelijk zien hoe men daar, maar elders zal het niet veel anders geweest zijn, worstelde met deze situatie. Men had vage ideeën over de oorzaak, die gezocht zou moeten worden in de slechte woon- en leefomstandigheden in met name de arme wijken van de stad. Eerst in 1883 zou de cholerabacil ontdekt worden! Eind jaren zestig van de vorige eeuw verdween de cholera vrij plotseling. Waarschijnlijk doordat er op grote schaal allerlei voorzieningen werden getroffen dichtbij de meest bedreigde groepen. Er werden betere huizen gebouwd, er kwam een goede watervoorziening en meer en meer drong het belang van hygiëne door.

De politiek-religieuze situatie in Saksen was de reden dat de protestantse gemeenschap in Herrnhut naar andere vestigingsplaatsen ging uitzien. Dankzij de steun van Maria Louise van Hessen Kassel, weduwe van Johan Willem Friso, kon men een nieuw onderkomen opbouwen in haar baronie IJsselstein, 's Heerendijk. De wedervaardigheden van deze gemeenschap komen in deze studie van P.M. Peucker uitvoerig aan de orde. Nadat de leider van de Herrnhuten, de graaf von Zinzendorf, het slot van Zeist had aangekocht, ontstond daar een nieuwe nederzetting, die IJsselstein langzaam zou gaan overvleugelen. In 1770 werd 's Heerendijk ten slotte opgeheven.

B.G.J.E.

In het Maandblad Oud-Utrecht, jrg. 65, nr. 4 (april 1992), p. 60-65, publiceert Fred Vogelzang een bijdrage over *Van Heer van Ginkel tot Graaf van Athlone, de carrière van een Utrechts militair (1644-1703)*. Op de inhoud ga ik hier niet nader in, want hiertoe kan ik verwijzen naar mijn bespreking van W. Troost, Een Utrechts edelman in Ierland enz., in ons blad jrg. 19, nr. 3/4 (dec. 1988), p. 63, een artikel dat verscheen in het Tijdschrift voor Geschiedenis. Voor hen die van dit artikel geen kennis hebben kunnen nemen, geeft deze bijdrage in het Maandblad interessante informatie over een belangrijke figuur uit onze regio. Zij wordt gevolgd door een literatuurlijstje waarin bovengenoemd artikel van Troost niet wordt vermeld, wel echter diens proefschrift over Willem III en het verdrag van Limerick (R.U. Leiden, 1983).

In onze Kroniek van de 21e jrg. nr. 3/4 (aug. 1991), p. 54, maakten wij melding van het interessante artikel van dr. C.A. van Kalveen in het Maandblad Oud-Utrecht, jrg. 63, nr. 1 (jan. 1990), betreffende Ontucht in de Paulus-abdij. Dit artikel is nu ook voor Franstaligen toegankelijk, daar het in vertaling en bewerking door J.A.M. van der Heiden is verschenen in de Revue Historique CCLXXXVI/1 (1991), p. 21-34, onder de titel: *Les Bénédictins comme pseudo-goliards et autres anomalies à l'abbaye Saint-Paul d'Utrecht au XVe siècle*.

De *Museumkrant Amersfoort en Omstreken* (red.: Amersfoortse Cultureel Raad, Museum Flehite en VVV Amersfoort, Groningen, Uitgeverij Intermed, jrg. 1, nr. 1, sept.-dec. 1992) biedt een overvloed aan informatie over de activiteiten van (wege) de VVV Amersfoort en VVV (prov.) Utrecht, het Museum Flehite, de tentoonstelling 175 jaar St. Franciscus Xaveriuskerk aan 't Zand te Amersfoort, kunstcursussen in het genoemde museum door Kunsthistorische Leergangen Utrecht, archeologische opgravingen in Amersfoort-Noord,

Het Belgenmonument, voorgedragen als rijksmonument.

activiteiten in de Zonnehof, het 'Mondriaanhuis' aan de Kortegracht enz. enz. Ook bevat het blad vele advertenties. Het is uiteraard niet mogelijk om in deze rubriek alle nog te verschijnen nummers te bespreken. Trouwens, een deel van deze onderwerpen vinden elders in ons blad een plaats. Hier zij nog slechts gewezen op jrg. 2, nr. 1 (jan.-april 1993), waarin zich een interessant overzicht bevindt van werk en leven van *Hendrik Jan Wolter (1873-1952), schilder van licht en kleur*, die zijn jonge jaren grotendeels te Amersfoort doorbracht. Hij vervaardigde aldaar fraaie schilderijen van stadsgezichten, waarvan enige tot het bezit van Museum Flehite behoren en aldaar in december 1992 en januari 1993 zijn tentoongesteld. Voorts vestig ik de aandacht op een artikel over *Ambachten en stijlkamers* in Museum Oud-Soest (in het voormalige St. Josephgebouw, Steenhoffstraat 46, geopend op zaterdag en zondag 13.30-17.00 uur, op feestdagen gesloten). Genoemd museum werd in 1981 als Oudheidkamer Soest opgericht door de Historische Vereniging Soest, die ook het tijdschrift 'Van Zoys tot Soest' uitgeeft.

In onze Kroniek van het maart-nummer 1992, p. 16, kondigden wij aan de verschijning van een Bibliografie van de provincie Utrecht over 1964-1983, op grond van een bericht in het Maandblad Oud-Utrecht van maart 1991, p. 23-24.

In dit maandblad, jrg. 65, nr. 7/8 (juli-aug. 1992), p. 94, volgt nu de mededeling van de verschijning van een vervolg over de jaren 1983-1991, vervaardigd door H. Konink en B.W. Luijdjens, als afstudeeronderwerp van de bibliotheekopleiding te Deventer. Dit *Repertorium betreffende de geschiedenis van de provincie Utrecht, 1983-1991* (XVIII+281 p.) werd in opdracht van de redactie van een over enige jaren te verschijnen geschiedwerk betreffende de provincie Utrecht samengesteld.

In de Amersfoortse Courant van 15 januari 1993 (p. 1 en 9) bevindt zich de bijdrage *Monumenten Eemland op rijkslijst*. Het betreft het *Monumenten Inventarisatie Project Rijk en Provincie*, op 15 januari te Baarn gepresenteerd. Een groot aantal gebouwen en stads- en dorpsgezichten worden hier voorgedragen voor de monumentenlijst van het Rijk. Hieronder bevinden zich de gehele haven van Spakenburg, de gehele kern van Bunschoten, het Amersfoortse Bergkwartier enz. als 'bijzonder gebied'. Gebouwen en dergelijke omvatten Den Treek met bijgebouwen, gebouwen die een bepaalde moderne stijl representeren, zoals De Wachter aan de J.P. Heyelaan te Amersfoort, het Belgenmonument, de Rembrandtschool (Bischofsweg), het Johan van Oldenbarneveldt-gymnasium, de woningen aan de Borgesiuslaan, de Aula van begraafplaats Rusthof aan de Dodeweg, het Constantijncollege, het tentoonstellings-

gebouw op de Zonnehof enz., de landhuizen Lockhorst (Leusden) en Geerestein (Woudenberg); tenslotte de gietijzeren bruggen resp. van de Heerestraat en de St. Andriesstraat naar de Stadsring. In het geheel zijn ca. 8500 'jonge monumenten' (1850-1940 en enkele van later tijd) geregistreerd, waarvan naar verwachting ca. 10% op de Rijkslijst zal worden geplaatst en de rest op de gemeentelijke lijsten.

Soli Deo Gloria, honderdvijfenzeventig jaar kerk op 't Zand (Amersfoort, Parochie 't Zand, cop. 1992, 74 p., ill.), samenstelling Cor Arends, eindred. Ruud van Haastrecht, fotogr. Liesbeth van den Berg, is geen eigenlijk historisch werk, doch eerder een beschrijving van de huidige toestand ter plaatse door verschillende betrokken personen. Nog het meeste historie bevatten de bijdragen van emeritus-pastor G.C.M. van Leer, de pastor Cor Arends en de zuster van St. Jozef Trees Overbeek. Verder allerlei stichtelijke beschouwingen van verschillende bij het kerkewerk betrokken personen, aanknappend aan aanwezige rituele voorwerpen in het kerkgebouw. Voor degene die onbekend is met vroegere publikaties over de geschiedenis van het kerkgebouw en de parochie bevat het mooi uitgevoerde boekje toch nog enige informatie over dit onderwerp.

F. Snieder en M. Krauwer, *Oude sporen onder nieuwbouw, archeologische vondsten in Amersfoort Noord* (Stichting Archeologie Amersfoort, 1 folder, 5 p.) is nr. 1 (oktober 1992) van de nieuw gestarte STAA-reeks. Deze reeks, uitgaande van de bovengenoemde stichting, heeft tot doel voorlichting te geven omtrent de resultaten van het bodemonderzoek door de in 1984 ingestelde gemeentelijke archeologische dienst, die wordt gesteund door vrijwilligers van de Archeologische Werkgemeenschap voor Nederland, afd. Vallei en Eemland. Deze fraai uitgevoerde en geïllustreerde folder geeft een interessant overzicht

van de vondsten in Amersfoort-Noord, stammend uit de Oude Steentijd (ca. 13.000-9.000 v. Chr.) tot de 13de eeuw van onze jaartelling. Men kan donateur van de STAA worden voor f25,- 's jaars, gestort op Postbankrekening 95879 t.n.v. Stichting Archeologie Amersfoort. Men ontvangt dan de nieuwsbrieven, uitnodigingen voor lezingen en rondleidingen e.d.m.

In onze Kroniek jrg. 22, nr. 1/2 (maart 1992), p. 15, konden wij melding maken van de verschijning van de *Archeologische kroniek van de provincie Utrecht* over de jaren 1980-1984, door de provinciale archeoloog drs. W.J. van Tent. Over de opzet van en de plannen met deze serie verwijs ik naar genoemde aankondiging. Thans is verschenen de *kroniek over de jaren 1985-1987*, van dezelfde auteur (Utrecht, Stichting Publicaties Oud-Utrecht, 1992, 50 p., ill., krt., Uitg. SPOU, nr. 2). Hoofdstuk I bevat Bijzondere gebeurtenissen. In 1985 vond de opening plaats van het nieuwe gebouw (de voormalige brandweerkazerne) van het Streekmuseum Rhenen. In hetzelfde jaar werd aldaar een tentoonstelling gehouden van de vondsten van opgravingen te Oud-Leusen, waarbij werd vertoond een maquette van een twaalfde-eeuwse boerderij op basis van een reconstructie-tekening. Deze tentoonstelling werd op verzoek van de Historische Kring Leusden het volgende jaar herhaald in het Gemeentekantoor aldaar, die veel bezoekers trok. In 1987 werd begonnen met de bouw van een model op ware grootte van een houten boerderij uit ca. 800 te Dorestad, in het park De Schot-horst bij Hoogland. Te Leersum, Amerongen en Rhenen vond restauratie van aangetroffen grafheuvels plaats. Van Tent verzorgde de herziening van de verouderde archeologische meldingskaart, die in 1987 gereed kwam. Hoofdstuk III behandelt Grotere onderzoekingen. Wij vermelden volgens gewoonte slechts de onderzoekingen binnen 'Flehite', dus Utrecht ten oosten

van de Kromme Rijn. Hier moeten worden vermeld Bunschoten (vorm en verloop van de middeleeuwse stadsgracht), oostelijk Kromme-Rijngebied en Leusden. Hoofdstuk IV bevat Verkenningen en waarnemingen, alsmede publikaties. In onze regio te Baarn, Bunschoten-Spakenburg, Doorn, Driebergen, Leersum, Leusden (vondsten van bewerkte vuursteen uit Oude-, Midden- en Nieuwe-Steentijd), Rhenen, Soest, Veenendaal en Zeist. Evenals in de vorige aflevering bevatten de twee bijlagen resp. Chronologisch schema (van prehistorische tijdperken) en Verklaring van enkele (archeologische) termen. Heel handig dus!

J.H.

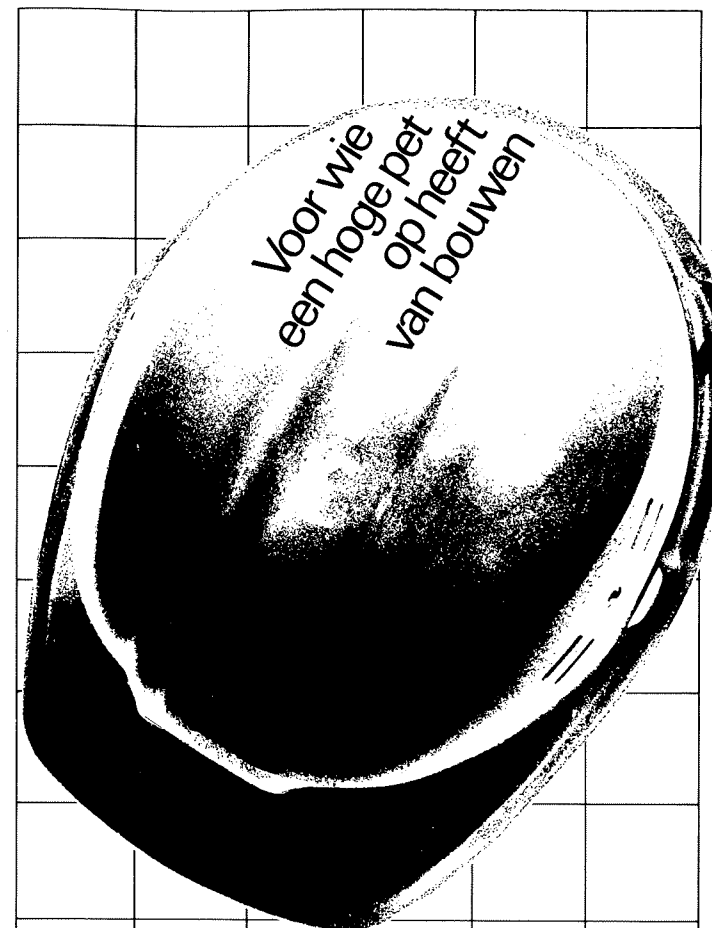
Een gezicht op Amersfoort

In Flehite 19 (1988) blz. 55 schreef mevr. M. van Regteren-Altena-Zahle over een tekening van J.E. la Fargue, die zij ontdekt had in het Statens Museum for Kunst in Kopenhagen. Dit gezicht op de Eem met Amersfoort op de achtergrond vertoonde een grote gelijkenis met de prent uit *Nederlandsche Gezichten*, Amsterdam 1786-1792, die op zijn beurt gereproduceerd was op de deksel van een doos met Japans lakwerk (zie artikel C.J.A. Jörg, Flehite 13 (1981), blz. 54-56). Zij meende dat de tekening van La Fargue als uitgangspunt voor de prent had gediend. Nu dook onlangs in een particuliere verzameling in Amersfoort het origineel van J. Bulthuis op. Deze stemt precies overeen met de prent. Het is derhalve aannemelijk dat La Fargue zich liet inspireren door de prent, die K.F. Bendorp naar Bulthuis' tekening maakte.

B.G.J.E.

Rectificatie

In het artikel *De tuinen van Eemlust* Flehite 22 (1992), afl. 3/4, blz. 33-34 zijn helaas twee tekeningen gespiegeld weergegeven. Het betreft de afb. 2 en 4.

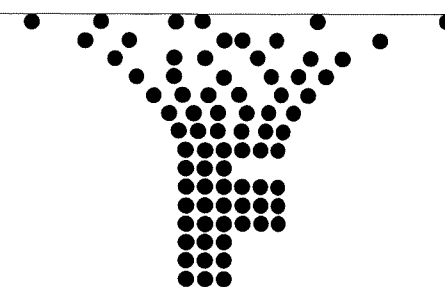
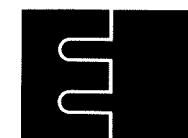
Heiligers
Bouw bv
Amersfoort

ElectroVanGeet

ontwerpt en installeert
electrotechnische projecten

42jaar electro geniek

Electro Van Geet B.V.
Nijverheidsweg Noord 95
3212 PL Amersfoort
tel. 033-35121

Cadeaus uit Flehite

Boeken

Van Gasthuisbed tot serviceflat	f19,95
Waarvan akte ...	f14,50
60 Jaar De Lichtenberg	f24,50
Randenbroek	f24,50

Prenten

Afdrukken van de originele etsplaten van Van Liender (1760) met Amersfoortse stadsgezichten	
Per stuk	f30,00
Ansichtposter	f 5,00

Diversen

Tinnen St. Jorislepel	f15,00
Stadszegel	f 6,00
Pelgrimsteken	f 8,95
Bordjes met stadsgezichten	f 6,50
Amersfoort brochures	f29,50

GELUKKIG VERZEKERD MET AEGON

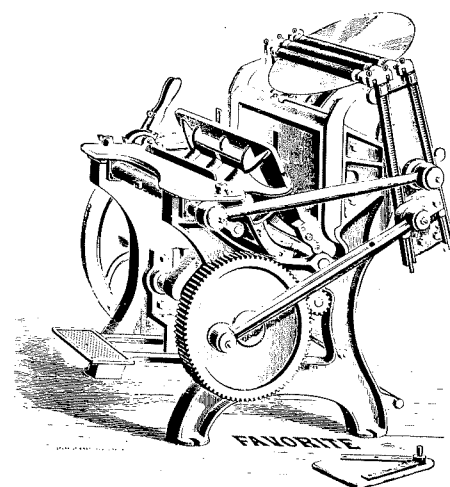
KOM, WE
MAKEN ER
EEN LEUKE
DAG VAN.

AEGON
verzekeringen

zo'n drukpers
vindt u nog bij ons,

als museumstuk . . .

Wij zijn erg
blij met dat
oude drukpersje.
't Doet ons
terugdenken
aan die tijden,
van vakmanschap.

Dat vakmanschap hebben we nog, want ook
vandaag-de-dag besteden we alle aandacht aan
het werk, dat onze opdrachtgevers ons toevertrouwen.
De persen zien er nu anders uit . . .
Ons kwaliteitsgevoel is gebleven.

bv drukkerij g. j. van amerongen

amsterdamseweg 59 amersfoort
tel. 033-616349